

**MATERIÁLY
XVIII MEZINÁRODNÍ VĚDECKO - PRAKTICKÁ
KONFERENCE**

**VĚDECKÝ PRŮMYSL EVROPSKÉHO
KONTINENTU**

22 - 30 listopadu 2022 r.

Volume 5

Praha
Publishing House «Education and Science»
2022

Vydáno Publishing House «Education and Science»,
Frýdlanská 15/1314, Praha 8
Spolu s DSP SHID, Berdianskaja 61 B, Dnepropetrovsk

Materiály XVIII Mezinárodní vědecko - praktická konference «Vědecký průmysl evropského kontinentu », Volume 5 : Praha. Publishing House «Education and Science» -100 s.

Šéfredaktor: Prof. JUDr Zdenák Černák

Náměstek hlavního redaktora: Mgr. Alena Pelicánová

Zodpovědný za vydání: Mgr. Jana Štefko

Manažer: Mgr. Helena Žáková

Technický pracovník: Bc. Kateřina Zahradníková

**Materiály XVIII Mezinárodní vědecko - praktická konference ,
«» , Vědecký průmysl evropského kontinentu po
For students, research workers.**

Pro studentů, aspirantů a vědeckých pracovníků

Cena 50 Kč

ISSN 1561-6940

© Authors , 2022

© Publishing House «Education and Science» , 2022

EKONOMICKÉ VĚDY

Makroekonomie

Bashpanov O.R.

Institute of M. Saparbaeva, Shymkent, Kazakhstan

Alibayeva Zh.S

Parasat College of the M.Saparbayev Institute

FEATURES OF «INDUSTRY 4.0» AND ITS PLACE IN THE SOCIOLOGICAL THEORIES OF MODERN SOCIETY

43 years have passed since the release of the first edition of D. Bell's famous work «The Coming Post-Industrial Society» [1] (1973). During this time, many attempts have been made to describe modern society and its future fate in connection with the transformation of information and knowledge into a key resource, as well as the growth of the service sector in the economy.

An example of qualitative systematization of the most recognized theories is given by F. Webster's book «Theory of Information Society» [2] (1995). This author divided all the variety of descriptions of modern society into two types: the first proclaim the transition to a fundamentally new, «information» («post-industrial») era, the second postulate the continuity of the social structure. 21 years have passed since the book was published, the concepts of «knowledge society» and «cognitive capitalism» have been added and updated in the sociological discourse, but the most cited book remains M. Castells' «Information Society: Economy, Society and Culture» (F. Webster attributed his theory to the first category, although he himself leans towards the second direction).

The situation is very typical for modern sociology as a whole: there are a number of the most well-known and discussed concepts, but a generally recognized paradigm has not yet been formed. New books are written mainly under the influence of popular authors, they develop or, on the contrary, criticize certain aspects of their theories claiming to be fundamental, but so far this has not led to the emergence of a fundamentally new, quite influential concept.

In 2011, a landmark event for Western industry took place, which could potentially, if not give rise to a new strong sociological theory, then at least give a new impetus to the study of social transformations caused by the development of technology. We are talking about the Hanover Fair, the world's largest industrial exhibition, for which the term «Industry 4.0» was coined in 2011 [3]. Today it is used to refer to the fourth Industrial Revolution.

The first revolution lasted about 100 years and was associated with the mastery of steam energy, the transition from manual labor to machine labor, the appearance of factories and the division of labor [4] (i.e., with the mechanization of production). The second revolution in industry was caused by electrification and the introduction of conveyor production at the beginning of the 20th century [5] (mass production). The third revolution was caused by the development of computer technology in the second half of the twentieth century [6] (production automation).

One of the most recognized theories is given by F. Webster's book «Theory of Information Society» [2] (1995). This author divided all the variety of descriptions of modern society into two types: the first proclaim the transition to a fundamentally new, «information» («post-industrial») era, the second postulate the continuity of the social structure. 21 years have passed since the book was published, the concepts of «knowledge society» and «cognitive capitalism» have been added and updated in the sociological discourse, but the most cited book remains M. Castells' «Information Society: Economy, Society and Culture» (F. Webster attributed his theory to the first category, although he himself leans towards the second direction).

The situation is very typical for modern sociology as a whole: there are a number of the most well-known and discussed concepts, but a generally recognized paradigm has not yet been formed. New books are written mainly under the influence of popular authors; they develop or, on the contrary, criticize certain aspects of their theories claiming to be fundamental, but so far this has not led to the emergence of a fundamentally new, sufficiently influential concept. In 2011, a landmark event for Western industry took place, which could potentially, if not give rise to a new strong sociological theory, then at least give a new impetus to the study of social transformations caused by the development of technology. We are talking about the Hanover Fair, the world's largest industrial exhibition, for which the term «Industry 4.0» was coined in 2011 [3].

Today it is used to refer to the fourth Industrial Revolution. The first revolution lasted about 100 years and was associated with the mastery of steam energy, the transition from manual labor to machine labor, the appearance of factories and the division of labor [4] (i.e., with the mechanization of production). The second revolution in industry is due to electrification and the introduction of conveyor production at the beginning of the 20th century⁶ (mass production). The third revolution was caused by the development of computer technology in the second half of the twentieth century [6] (production automation).

We are witnessing a change in the global industrial image. The factor of cheap labor is becoming irrelevant – digitalization of production and technological modernization based on Industry 4.0. determine the further development and competitiveness of enterprises. Today, most countries have already started implementing their national digital transformation strategies (Germany adopted in 2011, the USA - 2012, Japan, China, other EU countries - 2014-2015). According to the calculations of international experts, the introduction of «Industry 4.0» technologies increases production efficiency by up to 10%-20%, the use of digital technologies reduces the cost of manufactured products. In order for our enterprises to remain competitive in foreign markets, it is necessary to follow this trend.

Approximately 300 experts from 150 companies representing various economic circles, associations, trade unions and government agencies are developing concepts and specific recommendations within the framework of six working groups (standards and rationing; scenarios for the development and application of technologies; security of connected systems; legal framework conditions; work, training and professional development; digital business models for «Industry 4.0»). It was announced that the annual investments of the German industry in the development of digital systems until 2022 are estimated at 40 billion euros.

The German government expects that with the positive development of industry within the framework of «Industry 4.0», additional growth of the national economy in the amount of 267 billion euros and the creation of approximately 390 thousand new jobs by 2025 are possible.

By the way, in 2017, the share of enterprises with a high level of digitalization in Germany was about 25%, by 2025 it should increase to 83%. It is expected that the positive effect of the introduction of the fourth industrial revolution in enterprises will primarily affect improving the quality of products, increasing labor productivity, as

well as minimizing the timing of product launch, improving production flexibility, etc. However, digitalization in Germany covers not only production and the service sector, but also the sphere of public administration, education, culture, science.

The transformation of the economy and society takes place within the framework of the digital agenda of the German Federal Government in such thematic areas as digital infrastructure, economy and labor, innovative state, understanding digital changes in society, education, science, culture and media, etc. In addition to the government's digital agenda, a digital strategy for 2020-2025 was presented in 2016. She identified the key areas and tools for the successful implementation of Germany's digital transformation.

In Kazakhstan, in 2018, together with international experts, an assessment of the readiness of enterprises to implement the elements of «Industry 4.0» of the manufacturing industry and the mining sector was carried out, their technological level was determined. About 600 enterprises were surveyed.

The main barriers and challenges to the digitalization of industry are identified (insufficient understanding of the economic benefits of digitalization in the business environment; lack of qualified personnel; insufficient development of domestic technologies; limited financial resources; insufficient infrastructure development). In order to eliminate barriers, taking into account international experience, appropriate systemic measures have been developed (development of own technologies on the elements of «Industry 4.0»; improvement of regulatory regulation; development of digital infrastructure; financial and other incentive measures). These measures were included in the state program «Digital Kazakhstan».

But, the most urgent issue today is the issue of popularization and demonstration of benefits from the introduction of Industry 4.0 technologies. For this, this year, a project has been launched to create model digital factories based on existing manufacturing enterprises. Currently, work has begun on carrying out technological diagnostics of selected enterprises, and the development of roadmaps for the introduction of digital technologies on them.

Also, 14 projects have been identified to introduce elements of digitalization of backbone companies until 2025, in the amount of 146 billion tenge. Using the example of implemented projects, we can already see how much they help to increase efficiency and increase their competitiveness.

For example, the ERG «smart quarry» project at the Kacharsky quarry allows to increase the productivity of mining equipment by 10%, which entails a reduction in capital and operating costs. The economic effect of the project by 2023 will amount to 9.9 billion tenge.

This year, according to the Digital Kazakhstan program, it is planned to ensure the growth of domestic exports to foreign markets both in the raw materials industries and in the agro-industrial complex. And this should lead to an increase in the capitalization of the largest manufacturing companies. It is expected that the digitalization of economic sectors will increase the level of labor productivity to the level of the top 30 countries of the world, increase competitiveness and bring the capitalization of domestic companies to a new level.

The introduction of «Industry 4.0» technologies is expected in fields and mines, in electronic commerce and commerce, the transport system, agro-industrial and electric power complexes.

The experience of Germany will be used in the mining, metallurgical and manufacturing industries. According to the roadmap, this year it is planned to create an Institute of Industrial Automation and Digitalization, launch 7 «model digital factories», bring the Digital Mine system to full capacity on the Kazatomprom-Sauran pilot project, introduce intelligent deposit technologies at Embamunaigas enterprises, and also start implementing the Smart Mine project.

Already in 2019, according to the program, it is planned to introduce a «Digital Mine» at three enterprises. By 2022, Kazzinc intends to implement the Big Data project. This will optimize many operations, manage risks more effectively and introduce innovations. And if in 2022 the introduction of digital technologies at large and medium-sized enterprises will amount to 5%, then in 2023 - 11%.

In Kazakhstan, certain elements necessary for the organization of «Industry 4.0» are already being introduced. The main reason for investing in them is the opportunity to improve control, reduce losses and, consequently, cost. McKinsey also intends to implement technologies related to Industry 4.0. To find out how the introduction of «Industry 4.0» affects companies, she conducted her own research. It turned out that about half of respondents in the USA and Germany (50% and 56%) reported good/significant progress over the past year from the introduction of Industry 4.0 tools, while in Japan a small proportion of respondents noted this level of progress (16%). Technology suppliers announced more progress (47% reported at least

good/significant progress) than manufacturing enterprises (of which only 37% reported at least good/significant progress).

The problem of Kazakhstan is not only a question of the presence or absence of technologies, employees, legal framework or goodwill of companies. Improvements within the framework of «Industry 4.0» can be made in Kazakhstan, but only if customers are conscientious – many of those who are engaged in the implementation of «Industry 4.0» say that this problem may arise in one form or another.

The essence of the Fourth Industrial Revolution is that the physical world connects with the virtual, resulting in the birth of new cyber-physical complexes integrated into a single digital ecosystem.

«Industry 4.0» means more and more automation and intellectualization of all industrial production processes: from digital product design, creation of its digital copy, predictive maintenance in real time, automated component supply system to an individualized approach to working with customers.

«Industry 4.0» technologies include: analysis of large databases, predictive maintenance, collaborative robots, "smart" devices that interact with people, perform dirty, dangerous or overly routine work, industrial Internet of Things - the concept of building infocommunication infrastructures, implying the connection to the Internet of equipment, sensors, sensors, as well as the integration of these elements among themselves, additive technologies (3D printing), simulation, augmented and virtual reality, autonomous vehicles [7].

Digitalization increases the flexibility of production, reduces the time to bring new products to market, which allows you to implement new business models. All this significantly increases the efficiency and competitiveness of industrial enterprises:

- labor productivity increases by an average of 10-20% due to process optimization [8], the possibility of operational data analysis in real time, reducing emergencies and downtime, improving the interaction of employees and equipment;

- occupational safety is ensured by minimizing human labor in particularly dangerous areas and in places with a high level of injury [9]. For example, to check the hazardous areas in the mine and the data excluding personnel injuries. It also allows operators to be transferred from the underground environment to safer and more comfortable working environments in control rooms;

– the timing of bringing new products to market is reduced by 20% thanks to digital engineering and rapid prototyping technologies.

In addition, enterprises can strengthen their market positions and explore new markets by more accurately identifying customer needs and market forecasts, as well as production for specific needs.

Kazakhstan, despite its severe dependence on raw materials and devastating deindustrialization, gets new chances in the upcoming retake of the cards of the world industrial game. Opportunities to move up the value chain in the new global system of international division of labor are determined, on the one hand, by the immaturity of the latest technological links of the sixth technological order, and, on the other, by new chances to integrate into the released elements of the rebuilt technological chains.

However, the absence of a clear strategic line in the implementation of Kazakhstan's industrial policy does not contribute to neutralizing the main strategic risks and threats to national security in the industrial sector, which in the long term are:

- preservation of the export-raw material model of the development of the national economy;
- slow transition of the industrial and technological base of the country to the development of new production technologies;
- the decline in the competitiveness of the economy and the high dependence of its most important areas on the foreign economic situation;
- loss of control over national resources;
- deterioration of the raw material base of industry and energy;
- uneven development of regions and progressive labor sufficiency, coupled with unregulated migration.

References:

1. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting New York: Basic Books, 1973.
2. Webster F. Theories of the Information Society. 1 st ed. Oxford: Routledge, 1995.
3. Pas'ko I. Chto nuzhno znat' ob Industrii 4.0 i Internetе veshhej // theRunet [Sajt]. 21.09.2015. URL: <http://therunet.com/articles/4826> (data obrashhenija: 25.10.2016).
4. Industrija 4.0 // NAG.ru [Site]. 12.02.2016. URL: <http://nag.ru/articles/article/28705/industriya-4-0.html> (accessed: 10.11.2016).
5. Chto takoe industrija 4.0? Cifry i fakty // Holz Expert [Sajt]. 14.08.2015. URL: <http://holzex.ru/chtotakoe-industriya-4-0-tsifry-i-fakty/> (data obrashhenija: 27.11.2016)

6. World Economic Forum Documentary: The Fourth Industrial Revolution // YouTube.com [Site]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kpW9JcWxKq0> (accessed: 27.11.2016)

7. <https://24.kz/ru/news/social/item/218926-v-2019-godu-zaplanirovano-vnedrenie-tsifrovogo-rudnika-na-trekh-predpriyatiyakh>

8. Shevchuk A. V. O budushhem truda i budushhem bez truda // Obshhestvennye nauki i sovremennost'. – 2007. – № 3. – S. 44–54

9. Kastel's M. Vlast' kommunikacii: ucheb. Posobie / per. s Angl. N. M. Tylevich (pod na- uch. red. A. I. Chernyh). – M.: VShJe, 2016. – 564 s.

Zahraníční ekonomické aktivity

Залесский Борис Леонидович

Белорусский государственный университет

ЧТОБЫ ДОСТИГНУТЬ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

В ноябре 2022 года в Нью-Дели состоялось 11-е заседание белорусско-индийской межправительственной комиссии по сотрудничеству в области торговли, экономики, промышленности, науки, технологий и культуры, где стороны проанализировали достигнутые результаты и определили перспективные проекты в стратегических сферах взаимодействия. В рамках обсуждения повестки комиссии отмечалось, что за последние 30 лет белорусско-индийское сотрудничество укрепились практически во всех сферах, представляющих взаимный интерес, достигло качественно высокого и эффективного уровня двусторонних контактов. И это несмотря на значительную географическую удаленность двух стран. Тем не менее, «Беларусь рассматривает развитие полномасштабного сотрудничества с Индией как одно из приоритетных направлений своей внешней политики» [1]. И в этой связи белорусским правительством одобрена дорожная карта по развитию ключевых направлений сотрудничества с данным государством Южной Азии, которая отражена в протоколе 11-го заседания комиссии, и где был рассмотрен «весь спектр вопросов двустороннего сотрудничества, в первую очередь по развитию взаимодействия в области логистики, промышленной кооперации, сельского хозяйства, финансов, здравоохранения и фармацевтики, в научной, образовательной, туристической и других сферах» [2]. Речь идет о значимых белорусско-индийских проектов в торгово-экономической и инвестиционной сферах, которые могут быть реализованы совместными усилиями партнеров по различным направлениям.

Во-первых, говоря о торговом сотрудничестве, напомним, что в 2021 году двусторонний товарооборот Беларуси и Индии составил 567 миллионов долларов. При этом «наибольшую часть экспорта из Беларуси в Индию традиционно составляют поставки калийных удобрений, на втором месте – азотные удобрения, далее – сырье для шин, некоторые виды стали. Индия в основном поставляет в Беларусь медицинские препараты, сырье для табачных изделий, продукты переработки табака, хлопковую пряжу, электротрансформаторы, чай, кофе, рис, некоторые нейлоновые продукты» [3]. В рамках 11-го заседания комиссии белорусская сторона сфокусировала возможности в увеличении поставок калийных удобрений в Индию, а также в экспорте карьерных самосвалов, сельскохозяйственных продуктов, льняной ткани, медикаментов, нефтехимических продуктов и продукции деревообработки. В частности, активно развивает экспорт своей продукции на индийский рынок Белорусский автомобильный завод (БЕЛАЗ), который в августе 2022 года отправил в Индию новую партию машин. «На этот раз выбор индийского потребителя остановился на 220-тонных карьерных самосвалах серии БЕЛАЗ-7530. Технические решения, примененные в большегрузах, максимально адаптированы под условия их эксплуатации. В составе самосвалов кондиционеры повышенной производительности, система контроля загрузки и топлива, система активного видеобзора – 360 градусов, система умного света» [4]. Остается добавить, что на протяжении двух с половиной лет карьерные самосвалы БЕЛАЗ грузоподъемностью 136 тонн работают в условиях экстремально высоких температур – до 50 градусов – в угольном карьере индийского штата Чхаттисгарх. И белорусская техника зарекомендовала себя с наилучшей стороны.

В-вторых, белорусские партнеры готовы «оказать поддержку растущему индийскому промышленному кластеру, включая участие в таких государственных программах, как "Сделано в Индии" и модернизации индийского сельскохозяйственного сектора. Обе стороны продвигаются в

вопросе создания в Индии сборочного производства белорусских тракторов, комбайнов и иной сельскохозяйственной техники» [5]. В-третьих, белорусские специалисты могут оказать содействие в развитии городской инфраструктуры Индии в рамках государственной программы “Умные города” и экспортировать экологически чистые электробусы, которые выпускаются ведущими предприятиями Беларуси – Минским автомобильным заводом и “Белкоммунмашем”. В-четвертых, интересные планы сторон для дальнейшего развития экономического сотрудничества есть и в сельскохозяйственной отрасли, включая обмен технологиями и ноу-хау в возделывании сельскохозяйственных культур, расширении поставок на индийский рынок спектра белорусской продукции мясного и молочного сегментов.

В-пятых, весьма эффективно Беларусь и Индия развивают научно-технические и инновационные связи. В частности, «по итогам 2021 года экспорт товаров высокого технологического уровня в Индию составил \$343,1 млн» [6]. А в настоящее время Государственный комитет по науке и технологиям Беларуси и Министерство науки и технологии Индии проводят конкурс совместных белорусско-индийских научно-технических проектов на 2022-2023 годы по таким направлениям, как информационно-коммуникационные технологии с акцентом на искусственный интеллект, интернет вещей, машинное обучение, облачные сервисы, новые материалы, биотехнологии, включая медицину и фармацевтику. В-шестых, что касается индийской стороны, то у нее есть три идеи, у которых есть большой потенциал в сотрудничестве с Беларусью. «Первое – это туризм. Второе – IT, IT-возможности, третье – текущие разработки и производства» [7]. В целом 11-е заседание межправительственной комиссии показало, что «Индия относится к числу тех стран-партнеров Беларуси в Азии, масштабное взаимодействие с которыми развиваются по всем направлениям сотрудничества» [8, с. 10], чтобы в итоге достигнуть стратегических отношений между Минском и Нью-Дели.

Литература

1. Макей: несмотря на сложную общемировую ситуацию, сотрудничество с Индией идет в позитивном ключе [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/politics/view/makej-nesmotrja-na-slozhnuju-obschemirovujusituatsiju-sotrudnichestvo-s-indiej-idet-v-pozitivnom-534208-2022/>
2. Договоренности на уровне министерств и крупного бизнеса. Состоялся визит Макея в Индию [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/politics/view/dogovorennosti-na-urovne-ministerstv-i-krupnogo-biznesa-sostojalsja-vizit-makeja-v-indiju-534194-2022/>
3. Посол: Индия и Беларусь ищут пути преодоления сложностей во взаимной торговле [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/posol-indija-i-belarus-ischut-puti-preodolenija-slozhnostej-vo-vzaimnoj-torgovle-518941-2022/>
4. БЕЛАЗ развивает поставки продукции в Индию [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/belaz-razvivaet-postavki-produktsii-v-indiju-517579-2022/>
5. Беларусь и Индия завершают работу по запуску прямого рейса между столицами [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/politics/view/belarus-i-indija-zavershajut-rabotu-po-zapusku-prjamogo-rejsa-mezhdu-stolitsami-534209-2022/>
6. Беларусь и Индия намерены развивать научно-техническое и инновационное сотрудничество [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/society/view/belarus-i-indija-namereny-razvivat-nauchno-tehnicheskoe-i-innovatsionnoe-sotrudnichestvo-501726-2022/>
7. Туризм, IT, передовые разработки. В каких сферах Индия заинтересована в сотрудничестве с Беларусью [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/turizm-it-peredovye-razrabotki-v-kakih-sferah-indija-zainteresovana-v-sotrudnichestve-s-belarusju-503301-2022/>
8. Залесский, Б.Л. Индийское направление белорусских регионов / Б.Л. Залесский // *Materialy XVII Miedzynarodowej naukowipraktycznej konferencji “Naukowa przestrzen Europy – 2022”, Volume 2. Przemysl: Nauka i studia.* – С. 10–13.

Finanční vztahy

Пурисова А.В., Кузбаева Г.Х.

Карагандинский университет Казпотребсоюза

СРАВНЕНИЕ СИСТЕМЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ НЕКОТОРЫХ СТРАН УЧАСТНИЦ ЕАЭС: РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН, РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

На середину 2022 года глобальная экономика находится на новом этапе развития, происходит процесс прогрессирующей глобализации интернациональных отношений. В связи с этим налоги играют главную роль в регулировании экономических процессов. Они являются главным источником существования каждой страны и финансирования его деятельности. Принимая во внимание с этим государство сформировывает свою налоговую систему, включающей в себя совокупность налогов разного вида. Каждое правительство имеет различные подходы к налогам и налоговой политике, но даже это сказывается при содействии юридических и физических лиц из различных государств в процессе осуществлении экономической деятельности. При неизменных развитиях и совершенствований налогового законодательства Республики Казахстан особенное значение приобретает уяснение главных понятий, составляющих сущность налоговой системы и системы налогов и сборов. С переходом к рыночным отношениям увеличивается роль финансовой системы страны, при всем этом усиливается значение системы налогообложения, являющаяся сейчас основой, оказывающая решающее воздействие на течение абсолютно всех социально-экономических процессов. Главной проблемой современной экономической политические деятели в Стране Казахстане, Российской Федерации и Беларуси является формирование действенной системы налогообложения, отвечающей требованиям времени, разумно сочетающей интересы государства и налогоплательщиков.

С экономической точки зрения налоговая система обеспечивает финансовую поддержку деятельности страны, представляет собой взаимосвязь социально-экономических отношений между разными государствами, между государством и налогоплательщиком. Исследование теоретических и практических аспектов влияния налоговой системы на экономический рост и предпринимательскую среду является актуальным для разработки программ государства по реформированию налоговой системы.

Налоговые системы Республики Казахстан, Российской Федерации и Республики Беларусь имеют общие черты, обусловленные историческими предпосылками. Вместе с тем условия развития национальных экономик привели к формированию многочисленных отличий как по отдельным налоговым понятиям, терминам и институтам, так и в целом налоговых систем. В Республике Беларусь и Казахстане действует двухуровневая система налогообложения: республиканский и местный уровни; в Российской Федерации - трехуровневая. Трехуровневая система налогообложения Российской Федерации является одной из сложнейших в мире. В исследуемых странах предусмотрено льготное налогообложение малого бизнеса. Но существуют некоторые отличия по идентификации субъектов малого и бизнеса и налоговым ставкам. Субъекты малого бизнеса Республики Казахстан вправе самостоятельно выбрать только один из ниже перечисленных порядков исчисления и уплаты налогов, а также представления налоговой отчетности по ним:

1. общеустановленный порядок;
2. специальный налоговый режим на основе патента;
3. специальный налоговый режим на основе упрощенной декларации.

Основную роль в налоговой системе данных стран играют косвенные налоги, в частности налог на добавленную стоимость (НДС). Обложение данным налогом охватывает как товарооборот на внутреннем рынке, так и

оборот, складывающийся при осуществлении внешнеторговой деятельности.

Как видно на рисунке, в Республике Казахстан и Российской Федерации отношения НДС к ВВП относительно стабильны, тогда как в Беларуси они варьируют в широких пределах. Отношение поступлений от НДС к ВВП в Казахстане гораздо ниже, чем в остальных странах. Можно предположить, что налоговая база гораздо уже или широко распространены уклонение от налогов и нарушения налогового законодательства. В таблице 1 представлены ставки налога на добавленную стоимость (НДС) в разрезе трех стран.

Таблица 1 - Основные ставки налога на добавленную стоимость в Республике Казахстан, Российской Федерации и Республике Беларусь

	2020 г	2021 г	2022 г
Республика Казахстан	12%	12%	12%
Российская Федерация	20%	20%	20%
Республика Беларусь	20%	20%	20%

Согласно данным таблицы отметим, что ставки НДС за товары (работы и услуги) в динамике последних 3-х лет остались неизменны. Таким образом, можно сделать вывод, что в основном ставки установлены на уровне 12-20%. В Республики Казахстан и Российской Федерации ставки НДС ниже, чем в Республике Беларусь. Так как обе эти страны формируют значительные доходы бюджета от нефтегазового сектора. Так же во всех трех странах применяется нулевая ставка при экспорте товаров. В целом налог на добавленную стоимость занимает важное фискальное значение, поскольку на долю НДС приходится заметная часть бюджетных поступлений.

Одной из проблем в современной налоговой системе исследуемых стран является уклонение от уплаты налогов.

Налоги являются наиболее эффективной формой регулирования экономического рынка. В настоящий момент реформы налоговой системы в Казахстане, России и Беларуси практически завершены, в целом их результаты следует оценить положительно, хотя все еще имеются недостатки. Учитывая итоги необходимо отметить, что налоговые ставки в Республике Казахстан среди трех стран наиболее привлекательны для инвестиции и бизнеса. Но, несмотря на это, необходимо продолжать повышать меры, способствующие сокращению теневой экономики, улучшать налоговое администрирование, применять зарубежный опыт.

Литература:

1. Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» (Налоговый кодекс) (с [изменениями и дополнениями по состоянию на 11.07.2022 г.](#)) – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36148637
2. Налоговый кодекс Российской Федерации Часть первая от 31 июля 1998 года № 146-ФЗ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.09.2022 г.) – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30396054
3. Налоговый кодекс Республики Беларусь (Особенная часть) от 29 декабря 2009 года № 71-З (с [изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2022 г.](#)) – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30553155
4. В.Я. Пищик, П.В. Алексеев: Формирование общего финансового рынка государств – членов ЕАЭС

Маслей Максим Михайлович, студент ОС «Магістр»
Науковий керівник: Овдіюк Олена Миколаївна., к.е.н., доцент
Поліський національний університет, Україна

ОСОБЛИВОСТІ РОЗПОДІЛУ МІСЬКОГО БЮДЖЕТУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

З періоду набуття незалежності в Україні з'явилося завдання – розроблення єдиної фінансової та бюджетної системи або їх вдосконалення. Вирішення даного завдання передбачає реконструкцію бюджету взагалі та місцевих бюджетів, визначення їх місця та роль в економічній системі держави, теоретичного наведення процесів формування бази та напрямів витрат бюджетних коштів, розроблення продуктивної системи міжбюджетних взаємозв'язків. Місцевим бюджетам, як головній фінансовій базі органів місцевого самоврядування, відводиться провідне місце в бюджетній системі нашої держави. Суттєва роль відводиться місцевим бюджетам та соціально-економічному розвитку території, тому що саме з місцевих бюджетів відбувається фінансування закладів освіти, охорони здоров'я населення, культури, засобів масової інформації. Також фінансуються усілякі програми для молоді, які спрямовані для активізації молоді в різних заходах задля розвитку власних компетентностей, *soft skills*.

Метою роботи є дослідження розподілу міського бюджету конкретної території, порівняльна характеристика для забезпечення ретельного, систематизованого підходу поділу бюджету.

Основний матеріал. Структура бюджету буде описуватись саме Житомирської області, в межах трьох кварталів, включаючи серпень 2021 року. Структуру бюджету за доходами наведено на рис. 1.

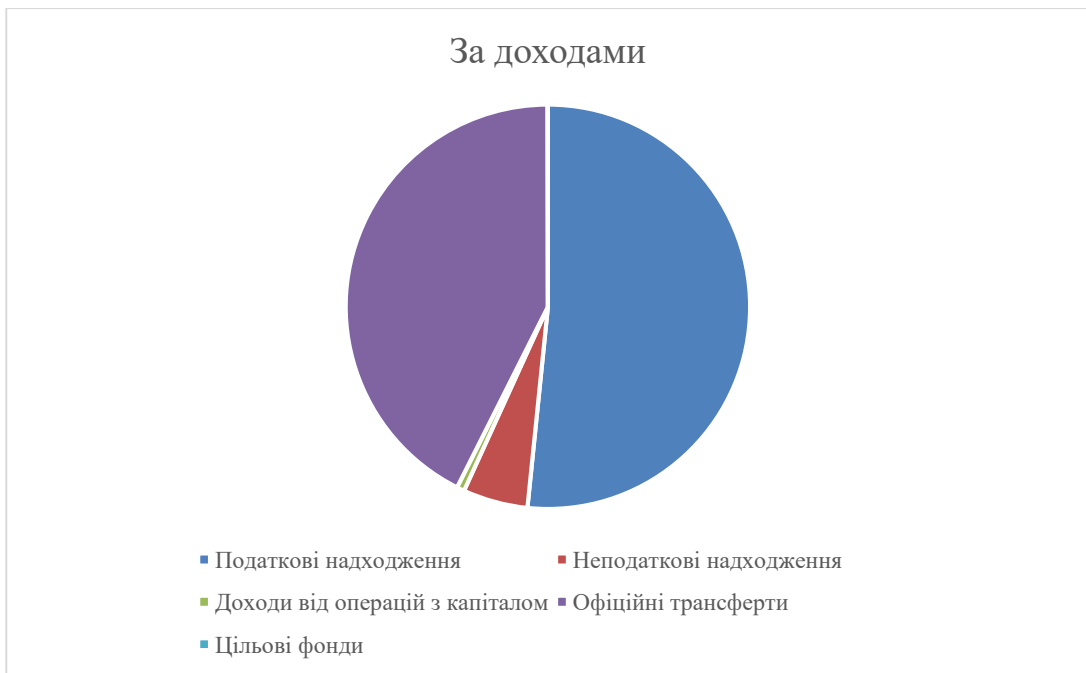

Рисунок 1 – структура бюджету за доходами [1].

Податкові надходження – 4 203 499 617.20 грн. – 51,62%;

Неподаткові надходження – 422 240 244.71 грн. – 5,19%;

Доходи від операцій з капіталом – 49 922 916.22 грн. – 0,61%;

Офіційні трансферти – 3 465 426 924.13 грн. – 42,56%;

Цільові фонди – 1 656 524.49 грн. – 0,02%;

Разом – 8 142 746 226.75 грн.

Виконання бюджету за доходами реалізовано на 8 142 746 226.75 грн. – 66,76%. А уточнений річний план становить – 12 195 296 859.16 грн. Структуру бюджету за видатками подано на рис. 2

Рисунок 2 – структура бюджету за видатками [1].

Загальнодержавні функції – 1 137 764 172.48 грн. – 15,18%;

Громадський порядок, безпека та судова влада – 17 303 812.13 грн. – 0,23%;

Економічна діяльність – 1 132 776 159.72 грн. – 15,11%;

Охорона навколишнього природного середовища – 4 307 924.43 грн. – 0,06%;

Житлово-комунальне господарство – 269 144 356.97 грн. – 3,59%;

Охорона здоров'я – 289 262 700.13 грн. – 3,86%;

Духовний та фізичний розвиток – 340 998 962.28 грн. – 4,55%;

Освіта – 3 918 920 243.61 грн. – 52,28%;

Соціальний захист та соціальне забезпечення – 385 496 021.87 грн. – 5,14%;

Разом – 7 495 974 353.62 грн.

Виконання бюджету за видатками розроблено на 7 495 974 353.62 грн. – 58,62%. Конкретизований річний план становить – 12 786 640 861.53 грн.

Висновки. Якщо обрати літній квартал 2021 р. та порівняти різницю ефективності виконання бюджету за доходами між червнем та серпнем, то різниця становить 15,9%, що є хорошим показником за 2 місяці. Внаслідок

порівняння бюджету за видатками різниця складає 12,9%. Загальнодержавні функції отримали своє найбільше фінансування у серпні 15,18%, громадський порядок, безпека та судова справа мали вищі показники у червні 0,25%, економічна діяльність мала більші показники у серпні 15,11%, галузь охорони навколишнього природного середовища посилила свої позиції в серпні 0,06%. Сфера житлово-комунального господарства зростає в серпні в середньому на 3,59% тому, що відбуваються заходи будівництва, реконструкції ремонт та утримання вулиць і доріг комунального майна, активне використання коштів. Заклади охорони здоров'я підсилились в червні до 4,00%, область духовного та фізичного розвитку посилилась в серпні до 4,55%. Заклади освіти набули максимального значення в червні, набуваючи значення в 57,33% у зв'язку з оплатою студентів за навчання, сфера соціального захисту та соціального забезпечення набула вищих показників в серпні до 5,14%. Отже, можемо стверджувати, що розподіл обласного бюджету є досить оптимальним та структурованим за сферами розподілу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Державний веб-портал бюджету для громадян / Місцеві бюджети / Про бюджет / Зведений бюджет Житомирської області. Веб-сайт. URL: www.openbudget.gov.ua

Marketing a management

Кунтубаева Айман Даутбековна

Демеуова Гулия Бакеновна

Лектора кафедры «Экономика и бизнес»

Казахстанского инженерно-технологического университета

КазИТУ

Казахстан, город Алматы

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

В Республике Казахстан интенсивно создаются все условия для развития предпринимательской деятельности, в частности, осуществлена большая работа по приватизации собственности, благодаря которой создается прочная экономическая основа для развития предпринимательства, а значит и общества в целом. Страна процветает благодаря предпринимателям, а предприниматели – благодаря поддержке своих государств. Формирование отечественного частного предпринимательства в Казахстане началось с первых лет независимости – в период жесточайшего товарного дефицита, гиперинфляции, снижения жизненного уровня населения. Это было время трудных решений. В экономике преобладала государственная собственность. Полностью отсутствовала законодательная база для развития рыночных отношений. Действующие законы носили репрессивный характер по отношению к частной собственности и предпринимательской деятельности.

«Во-первых, проводимое государственными органами регулирование в соответствующих сферах не в полной мере учитывает, что отношение к предпринимательству зависит от культивируемых в обществе ценностей, мотивации людей и качества человеческого капитала, в связи с чем отсутствуют предпосылки для повышения роста добровольного предпринимательства. Во-вторых, текущее состояние институциональной среды сдерживает предпринимательскую активность», - говорится в утвержденной правительством концепции развития МСП в Казахстане до 2030 года.

Как поясняется, анализ институциональных условий развития МСП свидетельствует о наличии ряда проблем, выраженных в незащищенности собственности бизнеса (высокий риск конфискации), недостаточно развитой конкуренции, прямом и косвенном вмешательстве в ценообразование, что в свою очередь не обеспечивает роста предпринимательской активности.

«Кроме того, система административно-правового регулирования в отдельных отраслях и сферах остается недружественной по отношению к небольшим предприятиям и не учитывает специфику ведения предпринимательской деятельности в рамках малых форм хозяйствования. В сочетании с высоким уровнем фискальной нагрузки указанные обстоятельства не позволяют предприятиям, находящимся на начальных этапах деятельности, увеличить рынок сбыта продукции, повысить доходность и таким образом обеспечить переход из микробизнеса в малый или средний бизнес», - уточнили разработчики.

В-третьих, добавили они, бизнес-климат по-прежнему остается сложным и непредсказуемым.

«Продолжающиеся рост регуляторной нагрузки, наличие административных барьеров, связанных с входом субъектов МСП на соответствующий рынок и процессами ведения ими бизнеса, не коррелируется с целями государственной политики по развитию предпринимательства, направленными на тотальное смягчение государственного регулирования предпринимательской деятельности», - сказано в документе.

В-четвертых, по словам авторов концепции, текущая структура государственной поддержки снижает эффективность государственной политики.

«Текущая структура государственной поддержки в недостаточной мере учитывает объективное географическое и отраслевое распределение МСП и порождает неэффективное расходование ограниченных государственных ресурсов. Государственные интервенции, направляемые на рост МСП в сельской местности, малых и моногородах, не дают ожидаемых результатов. Когда значительная доля бюджетных ресурсов направляется на финансовые меры, в недостаточной мере финансируются нефинансовые меры, способствующие повышению компетенций и усилению факторов конкурентоспособности МСП, не связанных со стоимостью заемного капитала», - уточнили разработчики.

По их словам, недостаточная эффективность государственных программ может быть также обусловлена распределением ограниченного объема бюджетных средств на приоритеты и подходы по поддержке предпринимательства, не связанные с общими стратегическими целями экономического развития.

«Крайне узкий охват субъектов МСП мерами государственной поддержки создает дополнительные источники для коррупции, порождая элементы привилегированного отношения к отдельным субъектам предпринимательства, ослабления стимулов для развития факторов производства, приводя в стагнацию ориентацию предпринимателей на регулируемые закупки, импортозамещение и усиливая непродуктивные требования по защите внутреннего рынка», - пояснили авторы.

В-пятых, добавили они, отсутствует нормативное обеспечение прозрачности всего процесса оказания мер государственной поддержки «от выделения средств до доведения их до конечного получателя».

«Отсутствие достоверной информации о конечных получателях мер государственной поддержки (данные о целевом освоении средств), которая по объективным причинам не раскрывается операторами и/или финансовыми институтами, а также законодательных требований по раскрытию данной информации негативно сказывается на прослеживаемости качества и эффективности мер государственной поддержки. Так, к примеру, органы государственного аудита вынуждены готовить суждения о качестве и эффективности мер государственной поддержки, используя только общедоступную информацию о получателях мер государственной поддержки или обобщенную информацию», - сообщается в концепции.

и в жизнь. Малый и средний бизнес в Республике Казахстан сталкивается с рядом проблем, мешающих его развитию. В первую очередь – это недоступность кредитных ресурсов. Подавляющее большинство начинающих предпринимателей не имеют собственного капитала, достаточного для начала осуществления предпринимательской деятельности. В качестве источника финансовых ресурсов чаще всего они выбирают банк. Но, к сожалению, получить кредит на развитие малого бизнеса не так-то просто. На то имеется также ряд объективных и субъективных причин: – слабая государственная поддержка малого бизнеса в Республики Казахстан; – ненадежность и

размытость бизнес-плана, предлагаемого предпринимателем; – экономический кризис, высокий уровень инфляции; – плохая кредитная история или ее отсутствие у предпринимателя (в случае отсутствия кредитной истории банк не имеет сведений о порядочности предпринимателя и рискует не получить обратно сумму кредита). Стоит отметить также недостатки налоговой системы, ведь на протяжении ряда лет эта проблема занимает лидирующее положение среди проблем, препятствующих развитию малого предпринимательства в Казахстане. Это свидетельствует либо о недостаточном внимании к указанной проблеме со стороны соответствующих государственных структур, либо об отсутствии возможности изменить положение дел в силу существовавших социально-экономических условий. Как серьезную проблему организации малого и среднего бизнеса предпринимателями отмечаются вопросы кадров. В их числе: – отсутствие кадров как проблему отмечают 8,3% опрошенных респондентов; – проблему повышения квалификации и подготовки кадров отмечают 6% опрошенных респондентов; – недостаток специальных знаний и управленческих навыков в анкете отметили 4,3% опрошенных респондентов; – проверки контрольно-надзорных органов как проблему отметили 8,6% опрошенных респондентов; 165 – обеспечение оборудованием и прочими средствами производства и информационную неосведомленность как проблему предпринимательской деятельности отметили по 4% опрошенных респондентов. Несмотря на существование серьезной проблемы взаимодействия субъектов малого и среднего бизнеса с органами местной исполнительной власти, предприниматели рассчитывают на помощь со стороны государства.

Это только часть списка вопросов, которые должны быть решены в числе первых. Чтобы создать более благоприятные условия для развития малого бизнеса в Казахстане, государство должно оказывать серьезную поддержку предпринимателям. В этой связи Глава государства подчеркнул, что: «Казахстан поставил перед собой масштабную цель – войти в тридцатку наиболее развитых экономик мира. Сильная экономика – это сильное предпринимательство, высокая конкурентоспособность отечественных предприятий.

Поддержка отечественного бизнеса обозначена мной как второе по важности направление нового политического курса» и данный вектор долгосрочных действий включает ряд системных инструментов для ведения бизнеса: «Во-первых, казахстанское предпринимательство должно стать

движущей силой национальной экономики. Во-вторых, поставлена масштабная задача провести вторую волну приватизации.

Ее субъектами должны стать дееспособные и эффективные казахстанские предприниматели. В-третьих, надо оперативно выработать и реализовать меры, которые будут стимулировать ускоренный переход мелких предприятий и индивидуальных предпринимателей в разряд средних. В-четвертых, важно создавать условия для кооперации бизнеса, особенно на региональном уровне. Следует также обсудить проект модели обязательного участия предпринимателей в Национальной палате предпринимателей. В-пятых, новому политическому курсу должны соответствовать новые принципы участия государства в вопросах регулирования экономической деятельности. В том числе речь идет о качественном уровне государственной поддержки предпринимателей».

Таким образом, развитие малого бизнеса отвечает общемировым тенденциям к формированию гибкой смешанной экономики, сочетанию разных форм собственности и адекватной им модели хозяйства, в которой реализуется сложный синтез конкурентного рыночного механизма и государственного регулирования крупного, среднего и мелкого производства.

Список использованной литературы

1. <https://kaztag.kz/ru/news/nazvany-glavnye-problemy-razvitiya-malogo-i-srednego-predprinimatelstva-v-kazakhstane>
2. Эффективный малый и средний бизнес – прочная основа города и села. Послание главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 02.09.2019 года // Официальный сайт Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : akorda.kz.
3. Ширшова, Л. В. Анализ развития малого и среднего предпринимательства в РК / Л. В. Ширшова // Вестник. Серия экономическая. – 2016. – № 4. – С. 114.
4. Сеть ИНТЕРНЕТ

**Боричев Д.О. (МН21-2зм), Ткаченко А.О.(МН-21-1м),
Бумар Т.С. (Мн-21м)**

Донбаська державна машинобудівна академія

СУТНІСТЬ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Перебудова всієї економічної системи та перехід до ринкових відносин висувають нові вимоги до управлінського персоналу на підприємстві. Від нього вимагається бути вправними організаторами, економними та розважливими господарями виробництва, вміти чітко окреслити основні шляхи ефективної діяльності підприємства. Управління притаманне кожному етапу діяльності сучасних підприємств та має свої характеристики, принципи та особливості роботи.

Щодо дослідження науковцями сутності управлінської діяльності існує багато поглядів, думок та стверджень. Давньогрецький філософ Сократ сприймав управління як особливу сферу людської діяльності. Він стверджував, що головне в управлінні – це поставити потрібну людину на відповідне місце та добитися від неї виконання поставлених завдань. З розвитком цивілізації зміст поняття менеджмент трансформувався і поєднав у собі всю різноманітність вимог до управління як мистецтва ведення справ та стилю роботи.

Для загального розуміння сутності управлінської діяльності слід розглянути термін «менеджмент», що набув широкого поширення у економіці, сфері соціальних та політичних відносин.

Менеджмент – це одночасно і сфера людських знань, і сфера прийняття управлінських рішень, і категорія людей (соціальний прошарок), об'єднаних в економічній, конкурентоспроможній системі управління в сучасному суспільстві.

Батько наукового менеджменту Анрі Файоль, що спрямував свою діяльність на розробку основних принципів управління, стверджував, що

управляти, значить вести підприємство до його мети, витягуючи можливості з усіх наявних у розпорядженні ресурсів. Але вести до мети – значить, маневрувати на ринку збуту продукції, стежити за кон'юнктурою і рекламою, нарощувати технічні потужності і контролювати обіг капіталів.

Управління є ширшим поняттям, ніж менеджмент. Управління – це процес планування, організації, мотивації та контролю, необхідний для формування та досягнення цілей організації.

Термін «управління» справедливий стосовно будь-яких об'єктів. Керувати можна: автомобілем, літаком, яхтою, розподілом ресурсів різного виду (електроенергія, тепло, фінансові засоби, повноваження); колективом; окремою людиною тощо. Здійснювати менеджмент можна тільки по відношенню до чогось соціального, що володіє розумом і волею: окремій людині; колективу - спільності людей за ознакою єдності діяльності (бригада, цех, відділ); соціуму - спільноти людей за ознакою єдності намірів (пасажери літака, збори акціонерів, мітинг). Менеджмент передбачає виконання певних повторюваних функцій задля досягнення соціальним об'єктом певної мети чи стану, також менеджер впливає на людей для досягнення сформульованих ним задач для виконання загальної мети, тобто здійснює керівництво.

Účetnictví a audit

УА-20-1К тобының студенті, Тұрсынханова М.С., э.ғ.м оқытушы Құтжан І.Д.

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

КРЕДИТНЫЙ РЕЙТИНГ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ КРЕДИТНЫМ РИСКОМ

Аннотация: Шығындарды азайту және шығындарды басқару механизмі ретінде жапон ұйымдарында мақсатты калькуляциядан басқа кайзен-костинг кеңінен қолданылады. Кайдзен - негізгі инновациялар арқылы емес, алдымен шағын қадамдармен процесті жақсартуды білдіретін жапон термині. Таргетті калькуляциялаудың кайзен типті калькуляциядан негізгі айырмашылығы олардың өнімнің өмірлік циклінің әртүрлі кезеңдерінде қолданылуында: мақсатты-костингтік калькуляция негізінен жобалау кезеңінде, кайзен-костинг өндіріс сатысында қолданылады. Сонымен қатар, мақсатты калькуляция өнімнің өзіне назар аударады және ең алдымен өнімді жобалау арқылы шығындарды азайтады. Керісінше, кайзен калькуляциясы өндірістік процестерге бағытталған, ал шығындарды үнемдеу сол процестердің тиімділігін арттырудан туындайды. Демек, кайзен калькуляциясында шығындарды үнемдеу әлеуеті аз, өйткені өнімдер өмірлік циклінің өндірістік фазасында болғандықтан, шығындардың үлкен бөлігі бекітілген.

Мақаланың мақсаты: Кайдзен жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктерін ескеріп, калькуляциялаудың жаңа әдістерін отандық тәжірибеде қолдану.

Түйін сөздер: Кайдзен жүйесі, шығындар, калькуляция

Қатаң бәсекелестік жағдайы кәсіпорындардың шығындарды басқару процесіне, оларды есептеу мен мониторинг жүргізудің жетілдіру жолдарын іздеуге үлкен қызығушылық тудыруна әкеледі. Кәсіпорында шығындарды басқару процесін ұйымдастыру шығындардың жалпы деңгейін төмендетуге көмектеседі. Шығындарды тиімді басқару арқылы кәсіпорын үлкен нәтижеге қол жеткізеді, пайданы ұлғайтады және өндірістің тиімділігін арттырады. Осындай

шығындарды басқаруда озық нәтижелерге қол жеткізуде қазіргі таңда таптырмас жүйе жапондық кайдзен жүйесі болып табылады.

Жапонияда өндірістік процесті үздіксіз жетілдіру процесі кайдзен (жапон тілінде: «тоқтаусыз жетілдіру») деген атқа ие болды.

Кайдзеннің тарихы Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейін, «Toyota Motor Corporation» алғаш рет өндірістік үрдіске сапа циклін енгізген соң басталды. Бұған сол кездері Жапонияда кеңес беріп, жұмыс істеп жүрген америкалық бизнес және менеджмент басшысының да біраз әсері болды. Сол уақыттарда күншығыс елінде жағдай қиын болатын, оның тауарларының сапасы да, оған деген сұраныс та өте төмен еді. Бірақ бірнеше он жылдан кейін жағдай түбегейлі өзгерді. Көптеген адамдар мұның себебін кайдзенді енгізу деп есептейді. [1; 10 б].

Кайдзен мақсаты: стандартталған әрекеттер мен процестерді жақсартып отырып, шығынсыз (ұқыпты өндіріс) өндірісті іске асыру. Ең алғаш ұқыптылық құралдардың KAIZEN –нің тұтас жүйесіне Масааки Имаи өзінің «Кайдзен: жапон компанияларының жетістік көзі» атты кітабында жазған. Бұнда құндылықты арттырмайтын кез – келген әрекет «муда» (цикл) ретінде қарастырылады.

Кайдзен – бірінші кезекте көп емес сыбағамен, ірі иновация арқылы емес процесті жетілдіруді көрсететін жапондық термин.

Бизнесте Кайдзен – өндірістен бастап жоғары басшылыққа дейін, басшыдан қатардағы жұмысшыға дейін үздіксіз жақсарту болуы керек деп тұжырымдайды. Стандартталған әрекет пен процестерді жақсартумен бірге, Кайдзен мақсатты – ысырапсыз өндіріс.

Сметалық және мақсатты құн арасындағы айырмашылықты азайту инженерлерден бастап менеджерлерге дейін ұйымның барлық персоналына қатысты және персоналды басқару жүйесі арқылы орындалуы тиісті түрде ынталандырылатын кайдзен тапсырмасы деп аталады.

Кайдзен мақсаты келесі қаржы жылына арналған жоспарлау кезеңінде, өндіріс жоспарлары әзірленетін кезде анықталады. Кайдзен тапсырмасы әр өнім деңгейінде де, жалпы кәсіпорын деңгейінде де ауыспалы шығындардың жеке баптары бойынша қойылады. Тұрақты шығындар жеке бөлімдер бойынша есептеледі және арнайы бюджеттерге топтастырылады.

Кайдзен тапсырмасының және тұрақты шығындар бюджеттерінің деректерін пайдалана отырып, мамандар кәсіпорынның жылдық бюджетін құрайды.

Дәстүрлі салаларға шартты түрде жатқызуға болатын компанияларда кайдзен қызметі үш деңгейде жүзеге асырылады:

Кайдзен философиясын қолдау функционалдық жауапкершілік болып табылатын менеджерлер мен инженерлік қызметкерлер;

Сапа шеңберіне біріктірілген қызметкерлердің бастамашыл топтары;

Ұсыныстар жүйесі арқылы жаңа идеяларды енгізуге мүмкіндігі бар жеке жұмысшылар.

Кайдзен іс-әрекетіне белсенді қатысатын адамдарды мадақтау материалдық ынталандырудың көмегімен де, материалдық емес ынталандырулар мен ықпалдарды қолдану арқылы да жүзеге асырылады. Соңғысына жұмысшылар мен мамандардың санасында компания қалыптастыратын құндылықтарды және әрқайсысының табысы оның кәсіпорнының жетістігімен тікелей байланысты екенін санасын нығайтатын іс-шаралар кіреді.

Кайдзен калькуляциясының маңызды артықшылықтарына мыналар жатады:

1. Өнімнің және тұтастай алғанда кәсіпорынның рентабельділігінің қолайлы деңгейін қамтамасыз ету;
2. Қазіргі заманғы әдістер мен басқару жүйелерінің елеулі тізбесі жүйесінде пайдалану;
3. Өндіріс, қызмет көрсету және маркетинг кезеңдерінде шығындарды азайту.

Бұл жүйенің кемшіліктері қызметкерлерді ынталандыру қажеттілігін және ұйымның қызметіне персоналды тартуды қолдайтын корпоративтік мәдениетті қамтиды.

Осындай мәліметтерге сүйене отырып Қазақстандық кәсіпорындарға Кайдзен жүйесін енгізуді келесідей негізгі қадамдарымен жүзеге асырылуға болады. [2;676].

Білім. Команда мүшелерін таңдау кезінде басты қайраткерлері болатындар, дайындауға арналған куратор ретінде көп емес тұлғалардың топтарын таңдау болып табылады. Оқыту мынадай 7 үздіксіз жетілдіру құралдарынан, сапаны бақылау, ақталмаған жоғалтулардың барлық түрлерін түсіну, құндылықты жасау мен процесс карталарын құрастыру техникаларын игеруден тұруы мүмкін. Әрбір оқытылған ұйымның өмірге қабілеттілігін жақсаруын жүзеге асырду үшін, өзара әрекеттесуші команда өзгерістерді бақылау дағыларын меңгеруі қажет.

Жобаны таңдау. Егер олар өзінің білімдерін бар жобаға тарта алса Кайдзен оқуынан өткендер, тыңдаушылар оқудан кейін максималды пайдасын тарта алады. Сондықтан өкіл алынған біліммен жүзеге асырылатын, мәселелі аймақты анықтай алуы маңызды. Мұндай аймақтар қамтуы мүмкін: аяқталмаған өндірістік учаскелерді; өндірістік процессті, тар немесе кешігу орнын, шатысқан учаскелер мен сапа немесе орындалуы тұтынушының күтуіне жауап бермейтін. Одан кейін, сәйкесінше процесс анықталады, өте ерекше мәселе «қажетсіз шығындарды жою» бұл аймақта Кайдзен іс-шараларын жүзеге асыру үшін таңдау жасалады.

Команданы таңдау. Команда процесі - мақсатты облысын сараптаудан бастауы керек. Бірақ ол сондай-ақ шекараны өшіру және басқару процесі, қаржылық және әкімшілік қызметкерлер, IT мамандарды, сондай-ақ жобаны іске асыру барысы туралы тиісті білімі барларды тарту керек.

Құндылық ағымын жасау картасы. Бұл әдіс тауар немесе қызметті тұтынушыларға дейін жеткізу үшін қажетті, материалдар қозғалысын жобалау мен талдауға қажетті өндірісті жан-жақты рационализациялауға қолданылады. Мақсат қосылған құн операциялар немесе негізсіз шығындарға құруға қатысуға қарсы, үздіксіз өндіріс пен ақпарат ағымының кезектілігін түсіну үшін және операцияның қосымша құнын анықтау (тұтынушы төлейтін төлем, еңбек нәтижесі ретінде анықталады) болып табылады.

Процесс картасын жасау. Процесс картасын жасау бірыңғай процестің бір бөлігімен көбірек жинақталған, ағымдағы құндылықты жасау картасынан

айырмашылығы жоғарыда көрсетілген, және буындарымен айтылған. Өнім мен қызмет жасау үшін орындалатын процесс картасын командалық жасау әрқайсына нақты операция туралы келісуге мүмкіндік береді. Бұл қосымша құн жасамайтын және күрделіліке әкелмейтін, операцияны анықтау үшін керемет құрал.

Негізгі көрсеткіштерді әзірлеу. Процесс үшін көрсеткіштер жүйесін анықтау маңызды. Көрсеткіштермен мәліметтер көздері анықталғаннан кейін, қажет болып отырған көрсеткіштер жүйесіне арналған ақпараттарды жинақтауы қажет. Осыдан кейін команда жаңа процесс маңызды ма, ескіден екенін шешеді, содан кейін қызмет етудің жаңа ағымдағы көрсеткіштері бекітіледі. [2; 80б].

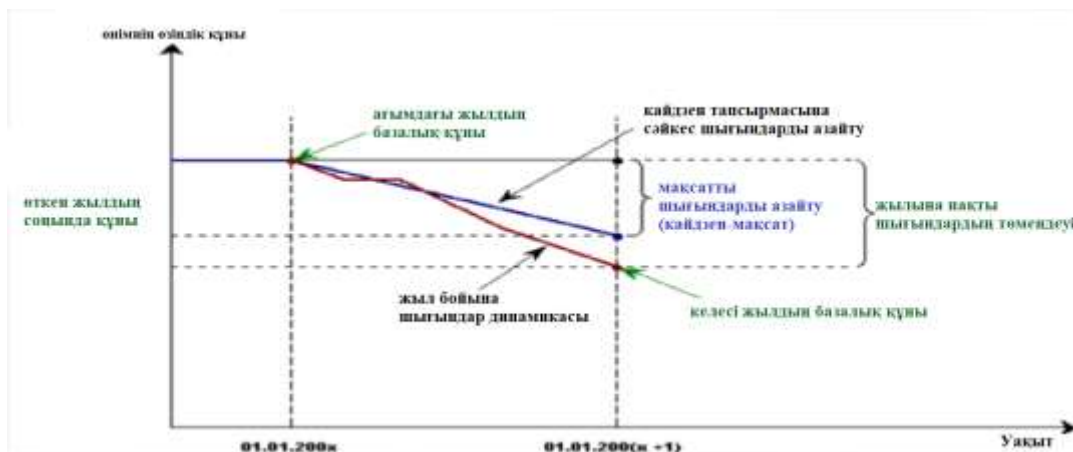
Уақытша шығындарға талдау жүргізу. Бұл инструмент операция немесе процестерге қатысты мәліметтердің жинақтау мен циклының ұзақтығын тексеру үшін қолданылады. Бұл процестің әрбір аспектілерін тиянақты меңгеру мен үлесін еңгізудегі негізгі себептерді талдауды қамтамасыз етеді.

Үздіксіз жетілдіруді әзірлеу және жүзеге асыру. Одан кейін жинақталған мәліметтерді талдау және миға шабуыл нәтижесі мен өзгерістерді тіркейді. Тәртібін бақылау және анықталған барлық араласуды анықтау нәтижеге жеткізеді.

Басқару фазасы. Процесстің өзгеріске әсерін бағалауға болатындай 30 – 60 күндер аралығында еңгізуден кейін жүзеге асырумен қатар команда басқару жоспарын жасауы тиіс. Кайдзен әдісінің ең бір маңызды элементі кезекті қызметтің уақытша емес, үздіксіз жақсаруды қамтамасыз етуге бағытталуы болып табылады. Көрсеткіштер жүйесі мақсатты процесс басқару процесі болып табылып, жиі артықшылықтар мен уақыт циклын қамтиды, қалыптасқан кемшіліктердің интенсивтілігі, көрсеткіштер өзгерседе, талап етілетін әрекеттерді қамтиды.

Жақсы идеяларды ынталандыру, материалдық ынталандыру жүйесі еңгізіледі, олар бөлек тұлғаларды өз командаларына тиімділігіне, сондай-ақ жалпы компания өнімділігіне өзі үлестерін қосуға мотивациялайды.

Кайдзен калькуляциясының мақсаты, жазылған шамадағы деталдармен өнімдерге шығындарды қысқарту болып табылады. Құны азайған кезде кайдзен тапсырмасы бөлектеледі. Кайдзен міндеті – болжамды және мақсатты шығындар арасындағы айырмашылықты азайту. Кайдзен тапсырмасына сәйкес шығындарды азайту механизмі 1-суретте көрсетілген.

(1-сурет) Кайдзен тапсырмасына сәйкес шығындарды азайту механизмі

"Кайдзен-костинг" тұжырымдамасын дамытуда мақсатты өзіндік құн жүйесі ("таргет-костинг") — өндірілетін өнімнің (жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің) шығындарын төмендетуге бағытталған басқару жүйесі, сондай-ақ тұтынушылардың нақты сұранысын және тұтастай алғанда әзірлеу сәтінде және оған дейінгі нарықтық жағдайды ескере отырып, өнімнің өзіндік құнын бақылау және калькуляциялау жүйесі қалыптасты нарыққа өнім шығарудың басталуы [3].

"Кайдзен-костинг" тұжырымдамасының отаны Жапония болып саналады, оның негізінде өнімді өндіруге кететін шығындарды жоспарлау және азайту жатыр. "Таргет-костинг" жүйесінің ерекшелігі, баға белгілеудің дәстүрлі тәсілдерінен (өзіндік құн + пайда = баға) айырмашылығы, сатудың алдын ала белгіленген бағасына сүйене отырып, өнімнің өзіндік құнын есептеуді көздейді. Бұл баға маркетингтік зерттеулер арқылы өнімнің немесе қызметтің күтілетін нарықтық бағасы ретінде анықталады. Жүйенің әдістемесі теңдеуге негізделген: $баға - пайда = өзіндік құн$ [4].

Жалпы шығындарды калькуляциялаудың кайдзен жүйесін жоғарыда айтылған қадамдармен Қазақстандық кәсіпорындарға енгізу арқылы ол кәсіпорынның қызметінің экономикалық тиімділігінің өсуіне, бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыруға көмектеседі. Өнім бірлігін шығаруға шығындарды төмендету кәсіпорынға айтарлықтай төмен және икемді баға орнауға көмектеседі, ол бәсекелестер алдында маңызды артықшылық береді. Сол себепті әрбір кәсіпорын үлкен экономикалық нәтижеге қол жеткізу үшін шығындарды кайдзен жүйесі арқылы талдау мен оларды тиімді басқарудың маңызы зор.

Әдебиеттер:

1. Масааки Имай. Кайдзен ключ к успеху японских компаний, 2006 ж
2. Мадиева Қ. С., Разливаева Л.В., Умирбекова С.У., Басқару есебі –2: Қарағанды: ҚҚЭУ, 2017 ж. – 200 бет.
3. Исхаков А.Т. Ауыл шаруашылығында мақсатты құн («таргет-костинг») және «кайзен-костинг» жүйесін практикалық қолдану [Электрондық ресурс] / Исхаков А.Т.// Кіру режимі: <http://vestnik.ksfei.ru>
4. Шалаева Л.В. Шығындарды басқарудың заманауи жүйелері стратегиялық басқару есебінің ең маңызды құралы ретінде [электрондық ресурс]/ Л.В.Шалаева //Гарант: [информат.-заңды компанияның веб-сайты]. - Халықаралық бухгалтерлік есеп. — 2012.- N 21.- Қол жеткізу режимі: <http://www.garant.ru>

PHILOSOPHY

Filosofie kultury

**Восточно-Казахстанский университет
им. С. Аманжолова, сениор-лектор, магистр кафедры
«Психологии и коррекционной педагогики» Матаева Б.У.
студентка 1 курса специальность: «География» Лесбек Б.М.**

МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В ВЫРАЖЕНИИ ЭМОЦИЙ

Люди, путешествующие по всему миру, быстро понимают, что в разных культурах существуют разные правила о том, когда и как выражать эмоции на публике. Например, люди в некоторых азиатских и северных странах известны своей сдержанностью. С другой стороны, арабов и латиноамериканцев часто называют очень экспрессивными.

Возникает интересный вопрос: почему разные культуры имеют разные правила в отношении эмоциональной выразительности?

По словам социального психолога Университета Висконсина Паулы Ниденталь, один из вероятных ответов – разные модели «исторической неоднородности». Историческая неоднородность (ИН) связана с долгосрочной миграционной историей страны или региона. Например, в США, Канаде и Австралии высокий уровень ИН. С годами население многих стран пополнилось иммигрантами. Одни только Соединенные Штаты приняли иммигрантов из Англии, Ирландии, стран Западной Африки, Скандинавских стран, арабских стран, Германии, Греции, Италии, России, Польши, Мексики, Китая, Японии и Вьетнама. Китай и Япония, напротив, являются странами, в которых иммиграция на протяжении их истории была невелика. То же самое можно сказать об Эстонии, Финляндии и Норвегии. Это страны с низкой ИН. В результате их население сегодня этнически и культурно однородно по сравнению с другими странами. По словам Ниденталь, люди из стран с высокой ИН более эмоционально выразительны, чем люди из стран с низкой ИН. Например, они улыбаются шире и чаще, чем люди, живущие в странах, где не было иммиграции.

В статье, опубликованной в журнале *Perspectives on Psychological Science*, Ниденталь и ее коллеги утверждают, что страны, принимающие большое количество иммигрантов, должны адаптироваться к ситуации, в которой общение затруднено отсутствием общего языка. Один из способов адаптации состоит в том, чтобы побудить людей свободно проявлять свои чувства и улыбаться, тем самым облегчая установление социальных связей с незнакомцами и формирование общественного доверия.

Существует удивительное количество доказательств в поддержку остроумной гипотезы Ниденталь.

В исследовании, в котором приняли участие более 5000 человек из 32 стран, люди, живущие в странах с высокой ИН, чаще сообщали о правилах поведения, поощрявших прямое и явное выражение испытываемых эмоций (Рыхловска и др., 2015).

В исследовании с участниками из 79 культурных групп люди, живущие в исторически неоднородных странах, выражали эмоции на своем лице таким образом, чтобы другим было легче правильно интерпретировать их (Вуд, Рыхловска и Ниденталь, 2016).

Еще одно исследование использовало алгоритм лицевого кодирования для анализа спонтанных улыбок более 800 000 участников из 31 страны, когда они смотрели телевизионную рекламу в центре исследования рынка (Жирар и МакДафф, 2017).

Лучшим предсказателем того, как часто люди будут улыбаться, было наследственное разнообразие их страны. Люди из стран с самым высоким наследственным разнообразием (Панама и США) улыбались вдвое больше, чем люди из стран с самым низким наследственным разнообразием (Китай и Филиппины). Наконец, недавнее исследование показало, что люди, живущие в штатах США с высокой ИН, таких как Калифорния и Нью-Йорк, улыбались и смеялись чаще, чем люди, живущие в штатах с низкой ИН, таких как жители глубокого Юга (Ниденталь и др., 2018).

В целом, культурные различия, которые существуют сегодня в отношении эмоциональной выразительности, могут быть объяснены долговременными миграционными моделями. Когда в обществе имеется большое количество иммигрантов из разных стран, оно адаптируется, «обучая»

людей ясно показывать свои чувства, а не скрывать их. Людей в этих обществах поощряют улыбаться и выражать позитивные чувства, чтобы создавать полезные взаимодействия и формировать социальные связи с людьми, которые отличаются по культурным особенностям.

Исследования, проведенные профессором Ниденталь и ее коллегами, являются хорошими примерами новой области науки, названной географической психологией. Однако при всей остроумности и оригинальности гипотезы Ниденталь нельзя все же отрицать связи экспрессивности с национальным темпераментом, заложенным в генах, который, в свою очередь, связан с климатом. Всем известно, что северяне более сдержанны, а южане более экспрессивны. Правда, Китай и Япония не относятся к северным странам, но там причины сдержанности иные, основанные на древних религиозно-философских традициях (даосизм, буддизм).

В области межкультурной психологии Пол Экмен провел исследования в выражении лица поперечный культурно. Одно из его исследований включало участников от десяти различных культур, которые были обязаны указывать на эмоции и интенсивность каждой эмоции. В результате исследование показало, что было соглашение через культуры, относительно которых эмоция была самой интенсивной и второе самое интенсивное. Эти результаты оказывают поддержку представлению, что некоторые межкультурные психологи держатся в котором есть универсальные выражения лица эмоции. Тем не менее, также важно отметить что в исследовании были различия в пути, которым участники через культуры оценили интенсивность эмоции.

В то время как там, как говорят, универсально признанные выражения лица, Юэцинь Хуан и его коллеги выполнили исследование, которое смотрело на то, как культура может поместить различные этикетки на определенные выражения эмоций. Хуан и др. в особенно исследованном китайском восприятии по сравнению с американским восприятием лицевых выражений эмоции. Они нашли, что китайские участники не так квалифицированы как американские участники в восприятии универсальных эмоциональных выражений на людях культуры, отличающейся, чем их собственное. Эти результаты показывают поддержку понятия, что есть межкультурное различие, существующее в эмоциональном суждении. Хуан и др.

предполагает, что азиаты могут использовать различные реплики на лице, чтобы интерпретировать эмоциональное выражение. Кроме того, потому что у каждой культуры есть различные ценности и нормы, важно проанализировать те различия, чтобы получить лучшее понимание относительно того, почему определенные эмоции интерпретируются по-другому или несколько. Например, как Хуан и др. указывают, «отрицательным эмоциям» свойственно не приветствоваться во многих азиатских культурах. Эта важная информация может быть важной в признании межкультурного различия между азиатскими и американскими суждениями об универсальных эмоциональных выражениях. Таким образом, выражение эмоций на лице подвергается двойному влиянию универсальных, биологически детерминированных факторов выражения фундаментальных эмоций и специфических для данной культуры правил.

Культура придает нашим эмоциям смысл независимо от того, воспринимаются ли эмоции как личное и индивидуальное переживание или межличностное, общественное и коллективное переживание с другими людьми. Поэтому знание межкультурных выражений эмоций - очень важный шаг к познанию эмоций в целом.

Литература:

1. Аболин, Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. - Казань, 1987.;
2. К. Изард. Эмоции человека. — М.: МГУ, 1980.;
3. Дельгадо, Х. Мозг и сознание. - М., 1971.;
4. Додонов, Б.И. В мире эмоций. - Киев, 1987.;
5. Миллер, Харви, География времени и пространственно – временная призма. - 2017.;
6. Флиер А. Я. Теория культуры как философия истории // Культура культуры – 2014.;
7. Я. Рейковский. Экспериментальная психология эмоций. — М., 1979.

HISTORIE

Obecná historie

Елесбаева Ә.Н.

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.*

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЕҢБЕК АРМИЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР

«Еңбек армиясы» термині ХХ ғасырдың бірінші ширегінде яғни азамат соғысы жылдарында пайда болған. 1920 жылдың басында арнайы декретпен жалпыға бірдей еңбек қызметі енгізілген. «Еңбек армиясы» - жұмыс күшін адамның еріктен тыс пайдалану кеңес экономикасының ажырамас бөлігі болып табылды. Ұлы Отан соғысы жылдарында да мәжбүрлі еңбек қызметі пайдаланылды. Бірақ 1941-1945 жылдар аралығындағы бірде-бір ресми құжатта «еңбек армиясы» ұғымы кездеспейді. Оның орнына Кеңестік мемлекеттің еңбек саясаты, «еңбек қызметі», «еңбек заңнамасы», «еңбек резервтері» терминдері қолданылған. [1, 154-162б.]

Оралхан Бөкейдің «Бәрі де майдан» повесінде «құдай-ай, кісі ме десем, тудобой екен ғой» - демекші ерліктері мойындалмаған, алайда еріксіз түрде әскери қара жұмысқа алынып, «жеңіс үшін» деп аяусыз еңбек атқарғандар өздерін «Еңбек армиясы» деп атаған.

Қазақстандықтардың «Еңбек армиясы» деп аталатын құрамға қатысуы мәселесінде әлі көп нәрсені зерттеуді қажет етеді. Себебі, адамдар ресми түрде «еңбек колонналарына» әскери комиссариаттар арқылы шақырылған. Зерттеуді қиындататыны – олардың көпшілігінің «еңбек армиясында» болғандығын растайтын құжаттарының жоқтығында: ол кезде жергілікті билік оларды беруді қажет деп санамаған.

Еңбек армиясының тарихын зерттеу Отандық және шетелдік зерттеушілердің, үлкен ғылыми және практикалық қызығушылық тудырды, себебі КСРО-дағы халықтардың депортациялануы, соның ішінде Қазақстанның еңбек армиясының жасақталуына байланысы, еңбек жағдайлары, арнайы қоныс

аударушыларды орналастырылуы, және де оның тиімділігі сияқты мәселелер толық зерттелмеген. Осы тақырыпты зерттеуде кеңестік немістерге баса назар аударылған, ал халықтың басқа санаттары зерттеушілердің назарынан тыс қалған.

Зерттеулердің ақпараттық негізін ҚР Бас прокуратурасының, ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатының және Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағатының мұрағаттық материалдары құрайды.

«Еңбек армияс» тақырыбы осыған дейін «Қазақстан-майдан арсеналы» тақырыбының аясында зерттеліп келгендігін байқауға болады. Ал Ұлы Отан соғысының тарихын зерттеуді негізгі үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең - соғыс жылдарынан бастап 1950 жылдар арасын қамтиды. Екіншісі - 1956 жылдан КСРО ыдырағанға дейінгі кезеңді қамтиды. Үшінші кезең – Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезең. Ендеше «еңбек армиясы» тарихының зерттелу кезеңін шартты түрде үш кезеңге бөліп қарауға болады.

Соғыс тарихын зерттеу соғыс қимылдары кезінде басталды. Алматыда соғыс тарихын зерттейтін арнайы комиссия құрылған, оның жұмысына жергілікті тарихшылар, сондай-ақ КСРО ҒА-ның эвакуацияланған ғылыми қызметкерлері қатысты. Қазақстан КП ОК жанындағы Партия тарихы институтында соғыс хроникасы жүргізілді, онда республика өміріндегі және соғыс майдандарындағы қазақстандықтардың жауынгерлік қызметіндегі маңызды оқиғалар күн сайын жазылып тұрды. Бұл жұмыстың қорытындысы 1943 жылы Алматы қаласында "Қазақ КСР-інің ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тарихы" атты бір томдық басылым болды, онда арнайы тарау қазақстандық жауынгерлердің соғыс майдандарындағы ұрыстарға және тыл еңбек күндеріне қатысуына арналды. [2, 752 б.]

Алайда бұл кезеңдегі Ұлы Отан соғысын зерттеуде КОКП мен кеңес қоғамының қаһармандық тарихының шеңберіне сәйкес келмейтін мәселелерді зерттеу мен әзірлеуге тыйым салынды, әскери тарихтың келеңсіз тұстарын объективті түрде зерттеу әрекеттері делінетін келісімге жасалған шабуыл ретінде қарастырылды. 1941-1945 жылдардағы соғыс тарихы бойынша зерттеулерде тылдағы еңбек ресурстарының ерекшеліктері мен құрылымы туралы кез келген мәліметтер және қуғын-сүргін, ашаршылық, еңбек армиясы, мәжбүрлі соғыс сияқты ұғымдар алынып тасталды. Тыл тарихының көптеген мәселелері де

көрініс тапқан жоқ. Соғыс уақытында адам ресурстарын жұмылдыру, Еңбек армиясы, немістерді және басқа да арнайы қоныс аударушыларды жер аудару сияқты мәселелер құпия саналды.

Соғыстан кейінгі онжылдықта жарық көрген зерттеулерден Ғ.Әбішев, О.Малыбаев, А.Нүсіпбековтің еңбектерін атап өту қажет. Мысалға А. Нусупбековтың «Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза» мақаласы Қазақстанның 1941-1945 жылдарындағы соғыс тарихына арналған.

КСРО қорғанысы үшін Қазақстанның материалдық және адам ресурстарын жұмылдыруға ерекше көңіл бөледі. Соғыс жылдарында Қазақстан халқының 24 пайызы майданға жұмылдырылды. Еңбек армиясы қатарында 700 мың адам болса, оның 200 мыңы Қазақстаннан тысқары КСРО қорғаныс кәсіпорындарында жұмыс істеді. 1941-1945 жж. Соғыс далаларында 1 миллион 210 мың қазақстандық соғысты. Оның жартысынан астамы (693 мың) адам тек 1941-1943 жылдары ғана шақырылған. Олар Мәскеу мен Ленинградты қорғауға, Сталинград шайқасына, Курск жотасындағы шайқастарға қатысты. Көпшілігі майдан даласынан оралмады. [3]

Ұлы Отан соғысы ХХ ғ. 50-80-ші жылдары зерттеушілердің басты тақырыбына айналған кезең болғандықтан жекелеген ғалымдардың еңбектерімен қатар бірнеше жинақтар дайындалды. Атап айтсақ, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты мен КОКП ОК жанындағы Марксизм-ленинизм институтының Қазақ филиалы - Қазақстан КП ОК жанындағы Партия тарихы институты және Қазақ КСР Орталық мемлекеттік мұрағаты «Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945» атты екі томдық шығарады. Жинақтың бірінші кітабында құжаттар мен материалдардың басым көпшілігі республиканың майдандағы армия арсеналдарының біріне айналғанын, сондай-ақ қазақ, орыс және көп ұлтты Қазақстанның өзге ұлт өкілдерінің ерлігін көрсетеді. Оның жалғасы болып табылатын екінші томға Қазақстанның Ұлы Отан соғысының соңғы кезеңіне (1944-1945 жж.) қатысуын көрсететін құжаттар мен материалдар алғаш рет енгізілген. [4]

Ал 1968 ж. «Казахстан в Великой Отечественной войне: Очерки» атты екі шығарылымнан тұратын жинақ жарық көрді. Кітапта қазақстандықтардың Мәскеу түбіндегі шайқасқа, Сталинград шайқасына,

Днепрден өту кезіндегі ұрыстарға, жау басып алған Кеңес жеріндегі партизандық қозғалысқа қатысуы көрсетілген. Онда республиканың өнеркәсібін, көлігі мен ауыл шаруашылығын әскери тұрғыда қайта құру, жұмысшы табының, колхозшы шаруалар мен интеллигенцияның жауды жеңуді, майданға, жауынгерлердің отбасыларына және босатылған аудандарға жан-жақты көмек көрсетуді қамтамасыз етудегі жанкешті ерліктері мен қайсалықтары туралы айтылады. Жинақта жаңа деректік материалдар, майданға қатысушылардың естеліктері, сондай-ақ мерзімді баспасөз бен әдеби шығарамалар пайдаланылған. [4]

Танымал ғалымдар Т.Б. Балақаев пен Қ.С. Алдажұмановтың «Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941–1945 жж.)» атты іргелі монографиялық зерттеулерінде соғыс жылдарында Қазақстанда жасақталған әскери құрамалар мен дивизиялар, Отан қорғау қоры және оның жұмысы, республика еңбекшілерінің Кеңестер Одағының қорғанысына қосқан үлесі, майдан мен тылдағы ерліктері, сондай-ақ жау қолынан азат етілген аудандарға көрсетілген көмек туралы жазылған.

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі Қазақстан тарихының жалпы мәселелерін жасауда белгілі отандық тарихшы М.Қ.Қозыбаев елеулі үлес қосты. Автор өз еңбектерінде кең деректік негізде республика ең бекшілерінің жаумен күреске жұмылдырылуын, соғыс кезеңіндегі экономиканы әскери жағдайға бейімдеп дамытудағы Қазақстан Компартиясының қызметін кешенді қарастырады. Козыбаев М. К. және Едыгенов Н. Е. бірлескен еңбегі «Труд во имя Победы» еңбегінде жаңа мұрағат көздері мен бұрын жарияланған жұмыстар негізінде республиканы майдан арсеналдарының біріне айналдыру бойынша соғыстың әртүрлі кезеңдеріндегі Қазақстанның жұмысшы табының ерліктері туралы айтылады.

М.К. Козыбаевтың «Народы Казахстана и республик Средней Азии – фронту» және «Ресурсы Казахстана» еңбектерінде «еңбек армиясы» жайлы төмендегідей статистикалық мәліметтер беріледі.

«В промышленность страны было мобилизовано свыше 700 тыс. человек. Более 200 тыс. казахстанцев трудились на стройках и промышленных предприятиях Урала, Сибири и Центра Европейской части страны. Только с мая 1942 г. по май 1943 г. было направлено в различные районы страны 43644 чел. Из них в Челябинскую область – 3280 казахов, на Магнитострой –1700 и на шахты Кузбасса более 600054. Всего за время войны на Магнитогорском

металлургическом комбинате работало 13 тыс. казахов, 16 тыс. в Кузбассе и 20 тыс. рабочих – на заводах Урала». [5]

1941-1945 жылдары еңбек армиясына алынғандарды екі категорияға бөлуге болады. Бірінші категория моральдық-саяси белгілері бойынша майданға шақырылмаған, арнай қоныстандырылған халық өкілдерінен құрылды. Олардың негізгі құрамы неміс, фин, румын, корей халық өкілдерінен тұрды. Қазақ тарихшысы, академик М.Қ. Қозыбаев ХХ ғасырдың 30-шы жылдарының аяғынан бастап Қазақстан "халықтардың Сталиндік түрмесіне" айнала бастағанын жазған. Шынында да, әрбір бесінші қазақстандық әлеуметтік немесе саяси белгілері бойынша шығарылған арнайы қоныс аударушы болды. Тұрғындарды күштеп көшіру НКВД басшылығымен жүзеге асырылды.

1990-1991 жылдары В.Н.Земсков арнайы қоныс аударушылар әртүрлі еңбек контингенттерінің арасында кеңінен қолданылды деген ой айтты. Бұл тезистің Қазақстан үшін қаншалықты дұрыс екендігіне Ресей (Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағаты - ГАРФ) және Қазақстан мұрағаттарында (Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты – ҚР ОММ), оның ішінде облыстық (Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағаты - ҚОМ), ведомстволық (Қазақстан Республикасы мемлекеттік архиві-қомқ) жинақталған құжаттардың мұрағаттық кешендерін талдау арқылы жауап беруге болады деп есептейді.

Қазақстанға күштеп қоныс аударылған халықтардың тағдыры және олардың «еңбек армиясындағы» тарихы тек 1991 жылдан бастап кеңінен зерттеле бастаған. Осы тақырыпты Калыбекова М.Ч. «История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.)» еңбегін айтуға болады. Онда Ұлы Отан соғысы жылдарындағы халықтардың Қазақстанға жаппай депортациялануы туралы айтылады. Ғылыми деректерге негізделген жаңа мұрағаттық дереккөздері, Қазақстан халқының әртүрлі санаттарына қатысты мемлекет тарапынан жүргізіліп жатқан қуғын-сүргін шараларының себептері, негізгі тенденциялары, ауқымы мен салдары зерттеліп, дәуірдегі басым стереотиптер талданады. Қатты климаттық жағдайлары бар шалғай аймақтарда еліміздің қуатты өнеркәсіптік әлеуетін құрудағы арнайы қоныстанушылардың рөлі қарастырылады.

Ең қиын жағдайға және қорлыққа қарамастан жер аударылған халықтар патриоттық сезімге толы болды. Биліктің өздеріне деген сенімсіздігін,

азаматтық құқықтардың шектеулерін сезіне отырып, олар бүкіл Кеңес халқының қайғы-қасіреті мен қиындықтарын толығымен бөлді. Бірақ соғыс жылдарында ерекше тағдыр еңбек армиясы болды. Еңбек майданында табандылық пен батырлық таныта отырып, арнайы қоныс аударушылар жалпыхалықтық жеңіске үлкен үлес қосты, бұл Ұлы Отан соғысы тарихында әскери майдандағы батырлықтан кем болмады. [6, 188б.]

Осы тақырыптағы тағыда бір еңбектер қатарына К.С. Алдажумановтың «Война и депортированные в Казахстан народы», «Күштеп көшіру: жымысқы саясат, басқыншылық әрекет», М.К. Садықовтың «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы», М.К. Козыбаевтың «Депортация народов-преступление тоталитарного режима» еңбектерін айтуға болады. Ал В. Бородавкин «Трагедия народов – в архивных документах: [60 лет депортации немцев]» архив материалдары толыққанды зерттеліп, қарастырылған.

2021 жылы А. С. Пушкин атындағы кітапхана "Ұлы Отан соғысы кезіндегі еңбек армиясындағы шығыс қазақстандықтар (1941-1945 жж.)" атты электронды кітапты таныстырды. Бұл электронды басылым-еңбек армиясына жұмылдырылған шығысқазақстандықтардың тағдырын анықтау бойынша облыстық өлкетану зерттеулерінің нәтижесі болып табылады. Электрондық кітап еңбекшілердің өздерінің және олардың тікелей туыстарының естеліктерінің жиынтығы болып табылады. Еңбек армиясында болған шығысқазақстандық Қасен Ыбырайымұлы өз естелігінде «Еңбекшілер бар күшін сала жұмыс істеді, техника болмаған жағдайда көмірді күрекпен және қайламен қолмен өндірді, тәулік бойы шахтадан шықпады, кейде екі-үш сағаттан ұйықтады. Көбісі шахталарда, үйінділер мен жазатайым оқиғалар кезінде қайтыс болды. Басқалары-ауыр жұмыс, аштық пен аурудан қайтты. Бұл қиын және қорқынышты болды, бірақ еңбекшілер ерік – жігерін жұдырыққа жинап, бір ұранмен, бір ниетпен- жауды жеңу үшін өмір сүрді... деп өз естелігімен бөліскен». [7]

Осы жинақта тағы бір «еңбек армиясының» ардагері Клементин Николаевна Райш естелігінде былай делінеді : «Свердловскінің шатырлы қималарында біз мемлекетке қажетті отынды үлкен көлемде шығару үшін көмір өндірдік, пойыздарға рельстер салдық. Жұмыс өте қиын болды, қатты шаршағандықтан біз жүре алмай қалатынбыз ...» [7]

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі "еңбек армиясы" сияқты тарихи құбылысты зерттеу бойынша зерттеушілер жасаған жұмыс қысқа уақыт ішінде айтарлықтай серпіліс жасауға және фрагменттік сипаттағы тезистер мен мақалалардан мәселені егжей-тегжейлі жан-жақты зерттеуге көшуге мүмкіндік берді. "Еңбек армиясының" құрылу және жұмыс істеу тарихын зерделеудің белгіленген бағыттары оның құрамын, хронологиялық шеңберін және ішкі кезеңділігін анықтау үшін дереккөз базасын зерттеуді одан әрі кеңейту қажеттілігі туралы мәселені күн тәртібіне қойды. Осы мәселелерді шешу "еңбек армиясына" дәл анықтама беруге және оның Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі еңбек қатынастары жүйесіндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, кеңестік дәуірде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы»»еңбек армиясының» тарихы, оның ерекшеліктері мен қиындықтары, басқа да өзекті мәселелері көптеген арнайы зерттеу жұмыстарында, ұжымдық еңбектерде, тыл еңбеккерлерінің естеліктерінде кеңінен қарастырылды. Дегенмен әлі де көп мәселені зерттеп, ой елегінен қайта өткізу қажет. Соғыс кезінде және соғыстан кейінгі біраз уақыт аралығында Ұлы Отан соғысына қатысты көптеген құжаттар асқан құпиялықта ұсталып келді, соған орай ендігі міндет сол құжаттар мен материалдарды ғылыми айналымға кеңінен енгізу болып табылады. Сонымен қатар осы тұрғыда қазіргі қорытындылар мен тұжырымдарды қайта қарау, оларды өткен кезеңнің идеологиялық қалыптарынан, дәл сондай ақ бүгінгі таңдағы жалған идеологиялық бояулардан тазарту қажеттігі де өздігінен туындайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гончаров Г.А. "Трудовая армия" периода Великой Отечественной войны: российская историография// Экономическая история. Обозрение / Под ред. Л.И.Бородкина. Вып. 7. М., 2001. С. 154-162
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): Бес томдық. — 4-т. / Ред. Қ.С.Алдажұманов, Ж.Б.Әбілғожин және т.б. — Алматы: Атамұра, 2010. — 752 б
3. К.С. Алдажұманов, С.К. Шилдебай, С.А. Асанова, ВНС. ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова. Қазақстан, г. Алматы. МРНТИ 03.20.00 ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА ВОЕННОГО ВРЕМЕНИ (1941-1945) Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 4(24), 2020
4. Балақаев Т., Алдажұманов Қ. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде
5. Козыбаев М. К. және Едыгенов Н. Е. бірлескен еңбегі «Труд во имя Победы» -
6. Калыбекова М. История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.). Алматы: LEM, 2008. 188 с.
7. <https://kray.pushkinlibrary.kz/kz/trudovaya-armiya.html>

Елесбаева Ә.Н.

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.*

ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЕҢБЕК АРМИЯСЫНА ҚАТЫСУЫ

«Еңбек армиясы» термині ХХ ғасырдың бірінші ширегінде яғни азамат соғысы жылдарында пайда болған. 1920 жылдың басында арнайы декретпен жалпыға бірдей еңбек қызметі енгізілген. «Еңбек армиясы» - жұмыс күшін адамның еріктен тыс пайдалану кеңес экономикасының ажырамас бөлігі болып табылды. Ұлы Отан соғысы жылдарында да мәжбүрлі еңбек қызметі пайдаланылды. Бірақ 1941-1945 жылдар аралығындағы бірде-бір ресми құжатта «еңбек армиясы» ұғымы кездеспейді. Оның орнына Кеңестік мемлекеттің еңбек саясаты, «еңбек қызметі», «еңбек заңнамасы», «еңбек резервтері» терминдері қолданылған. [1, 154-162б.]

Оралхан Бөкейдің «Бәрі де майдан» повесінде «күдай-ай, кісі ме десем, трудобой екен ғой» - демекші ерліктері мойындалмаған, алайда еріксіз түрде әскери қара жұмысқа алынып, «жеңіс үшін» деп аяусыз еңбек атқарғандар өздерін «Еңбек армиясы» деп атаған.

Қазақстандықтардың «Еңбек армиясы» деп аталатын құрамға қатысуы мәселесінде әлі көп нәрсені зерттеуді қажет етеді. Себебі, адамдар ресми түрде «еңбек колонналарына» әскери комиссариаттар арқылы шақырылған. Зерттеуді қиындататыны – олардың көпшілігінің «еңбек армиясында» болғандығын растайтын құжаттарының жоқтығында: ол кезде жергілікті билік оларды беруді қажет деп санамаған.

Еңбек армиясының тарихын зерттеу Отандық және шетелдік зерттеушілердің, үлкен ғылыми және практикалық қызығушылық тудырды, себебі КСРО-дағы халықтардың депортациялануы, соның ішінде Қазақстанның еңбек армиясының жасақталуына байланысы, еңбек жағдайлары, арнайы қоныс аударушыларды орналастырылуы, және де оның тиімділігі сияқты мәселелер толық зерттелмеген. Осы тақырыпты зерттеуде кеңестік немістерге баса назар

аударылған, ал халықтың басқа санаттары зерттеушілердің назарынан тыс қалған.

Зерттеулердің ақпараттық негізін ҚР Бас прокуратурасының, ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатының және Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағатының мұрағаттық материалдары құрайды.

«Еңбек армияс» тақырыбы осыған дейін «Қазақстан-майдан арсеналы» тақырыбының аясында зерттеліп келгендігін байқауға болады. Ал Ұлы Отан соғысының тарихын зерттеуді негізгі үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең - соғыс жылдарынан бастап 1950 жылдар арасын қамтиды. Екіншісі - 1956 жылдан КСРО ыдырағанға дейінгі кезеңді қамтиды. Үшінші кезең – Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезең. Ендеше «еңбек армиясы» тарихының зерттелу кезеңін шартты түрде үш кезеңге бөліп қарауға болады.

Соғыс тарихын зерттеу соғыс қимылдары кезінде басталды. Алматыда соғыс тарихын зерттейтін арнайы комиссия құрылған, оның жұмысына жергілікті тарихшылар, сондай-ақ КСРО ҒА-ның эвакуацияланған ғылыми қызметкерлері қатысты. Қазақстан КП ОК жанындағы Партия тарихы институтында соғыс хроникасы жүргізілді, онда республика өміріндегі және соғыс майдандарындағы қазақстандықтардың жауынгерлік қызметіндегі маңызды оқиғалар күн сайын жазылып тұрды. Бұл жұмыстың қорытындысы 1943 жылы Алматы қаласында "Қазақ КСР-інің ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тарихы" атты бір томдық басылым болды, онда арнайы тарау қазақстандық жауынгерлердің соғыс майдандарындағы ұрыстарға және тыл еңбек күндеріне қатысуына арналды. [2, 752 б.]

Алайда бұл кезеңдегі Ұлы Отан соғысын зерттеуде КОКП мен кеңес қоғамының қаһармандық тарихының шеңберіне сәйкес келмейтін мәселелерді зерттеу мен әзірлеуге тыйым салынды, әскери тарихтың келеңсіз тұстарын объективті түрде зерттеу әрекеттері делінетін келісімге жасалған шабуыл ретінде қарастырылды. 1941-1945 жылдардағы соғыс тарихы бойынша зерттеулерде тылдағы еңбек ресурстарының ерекшеліктері мен құрылымы туралы кез келген мәліметтер және қуғын-сүргін, ашаршылық, еңбек армиясы, мәжбүрлі соғыс сияқты ұғымдар алынып тасталды. Тыл тарихының көптеген мәселелері де көрініс тапқан жоқ. Соғыс уақытында адам ресурстарын жұмылдыру, Еңбек

армиясы, немістерді және басқа да арнайы қоныс аударушыларды жер аудару сияқты мәселелер құпия саналды.

Соғыстан кейінгі онжылдықта жарық көрген зерттеулерден Ғ.Әбішев, О.Малыбаев, А.Нүсіпбековтің еңбектерін атап өту қажет. Мысалға А. Нусупбековтың «Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза» мақаласы Қазақстанның 1941-1945 жылдарындағы соғыс тарихына арналған.

КСРО қорғанысы үшін Қазақстанның материалдық және адам ресурстарын жұмылдыруға ерекше көңіл бөледі. Соғыс жылдарында Қазақстан халқының 24 пайызы майданға жұмылдырылды. Еңбек армиясы қатарында 700 мың адам болса, оның 200 мыңы Қазақстаннан тысқары КСРО қорғаныс кәсіпорындарында жұмыс істеді. 1941-1945 жж. Соғыс далаларында 1 миллион 210 мың қазақстандық соғысты. Оның жартысынан астамы (693 мың) адам тек 1941-1943 жылдары ғана шақырылған. Олар Мәскеу мен Ленинградты қорғауға, Сталинград шайқасына, Курск жотасындағы шайқастарға қатысты. Көпшілігі майдан даласынан оралмады. [3]

Ұлы Отан соғысы XX ғ. 50-80-ші жылдары зерттеушілердің басты тақырыбына айналған кезең болғандықтан жекелеген ғалымдардың еңбектерімен қатар бірнеше жинақтар дайындалды. Атап айтсақ, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты мен КОКП ОК жанындағы Марксизм-ленинизм институтының Қазақ филиалы - Қазақстан КП ОК жанындағы Партия тарихы институты және Қазақ КСР Орталық мемлекеттік мұрағаты «Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945» атты екі томдық шығарады. Жинақтың бірінші кітабында құжаттар мен материалдардың басым көпшілігі республиканың майдандағы армия арсеналдарының біріне айналғанын, сондай-ақ қазақ, орыс және көп ұлтты Қазақстанның өзге ұлт өкілдерінің ерлігін көрсетеді. Оның жалғасы болып табылатын екінші томға Қазақстанның Ұлы Отан соғысының соңғы кезеңіне (1944-1945 жж.) қатысуын көрсететін құжаттар мен материалдар алғаш рет енгізілген. [4]

Ал 1968 ж. «Казахстан в Великой Отечественной войне: Очерки» атты екі шығарылымнан тұратын жинақ жарық көрді. Кітапта қазақстандықтардың Мәскеу түбіндегі шайқасқа, Сталинград шайқасына, Днепрден өту кезіндегі ұрыстарға, жау басып алған Кеңес жеріндегі партизандық

қозғалысқа қатысуы көрсетілген. Онда республиканың өнеркәсібін, көлігі мен ауыл шаруашылығын әскери тұрғыда қайта құру, жұмысшы табының, колхозшы шаруалар мен интеллигенцияның жауды жеңуді, майданға, жауынгерлердің отбасыларына және босатылған аудандарға жан-жақты көмек көрсетуді қамтамасыз етудегі жанкешті ерліктері мен қайсалықтары туралы айтылады. Жинақта жаңа деректік материалдар, майданға қатысушылардың естеліктері, сондай-ақ мерзімді баспасөз бен әдеби шығарамалар пайдаланылған. [4]

Танымал ғалымдар Т.Б. Балақаев пен Қ.С. Алдажұмановтың «Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941–1945 жж.)» атты іргелі монографиялық зерттеулерінде соғыс жылдарында Қазақстанда жасақталған әскери құрамалар мен дивизиялар, Отан қорғау қоры және оның жұмысы, республика еңбекшілерінің Кеңестер Одағының қорғанысына қосқан үлесі, майдан мен тылдағы ерліктері, сондай-ақ жау қолынан азат етілген аудандарға көрсетілген көмек туралы жазылған.

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі Қазақстан тарихының жалпы мәселелерін жасауда белгілі отандық тарихшы М.Қ.Қозыбаев елеулі үлес қосты. Автор өз еңбектерінде кең деректік негізде республика ең бекшілерінің жаумен күреске жұмылдырылуын, соғыс кезеңіндегі экономиканы әскери жағдайға бейімдеп дамытудағы Қазақстан Компартиясының қызметін кешенді қарастырады. Козыбаев М. К. және Едыгенов Н. Е. бірлескен еңбегі «Труд во имя Победы» еңбегінде жаңа мұрағат көздері мен бұрын жарияланған жұмыстар негізінде республиканы майдан арсеналдарының біріне айналдыру бойынша соғыстың әртүрлі кезеңдеріндегі Қазақстанның жұмысшы табының ерліктері туралы айтылады.

М.К. Козыбаевтың «Народы Казахстана и республик Средней Азии – фронту» және «Ресурсы Казахстана» еңбектерінде «еңбек армиясы» жайлы төмендегідей статистикалық мәліметтер беріледі.

«В промышленность страны было мобилизовано свыше 700 тыс. человек. Более 200 тыс. казахстанцев трудились на стройках и промышленных предприятиях Урала, Сибири и Центра Европейской части страны. Только с мая 1942 г. по май 1943 г. было направлено в различные районы страны 43644 чел. Из них в Челябинскую область – 3280 казахов, на Магнитострой –1700 и на шахты Кузбасса более 600054. Всего за время войны на Магнитогорском

металлургическом комбинате работало 13 тыс. казахов, 16 тыс. в Кузбассе и 20 тыс. рабочих – на заводах Урала». [5]

1941-1945 жылдары еңбек армиясына алынғандарды екі категорияға бөлуге болады. Бірінші категория моральдық-саяси белгілері бойынша майданға шақырылмаған, арнай қоныстандырылған халық өкілдерінен құрылды. Олардың негізгі құрамы неміс, фин, румын, корей халық өкілдерінен тұрды. Қазақ тарихшысы, академик М.Қ. Қозыбаев ХХ ғасырдың 30-шы жылдарының аяғынан бастап Қазақстан "халықтардың Сталиндік түрмесіне" айнала бастағанын жазған. Шынында да, әрбір бесінші қазақстандық әлеуметтік немесе саяси белгілері бойынша шығарылған арнайы қоныс аударушы болды. Тұрғындарды күштеп көшіру НКВД басшылығымен жүзеге асырылды.

1990-1991 жылдары В.Н.Земсков арнайы қоныс аударушылар әртүрлі еңбек контингенттерінің арасында кеңінен қолданылды деген ой айтты. Бұл тезистің Қазақстан үшін қаншалықты дұрыс екендігіне Ресей (Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағаты - ГАРФ) және Қазақстан мұрағаттарында (Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты – ҚР ОММ), оның ішінде облыстық (Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағаты - ҚОМ), ведомстволық (Қазақстан Республикасы мемлекеттік архиві-қомқ) жинақталған құжаттардың мұрағаттық кешендерін талдау арқылы жауап беруге болады деп есептейді.

Қазақстанға күштеп қоныс аударылған халықтардың тағдыры және олардың «еңбек армиясындағы» тарихы тек 1991 жылдан бастап кеңінен зерттеле бастаған. Осы тақырыпты Калыбекова М.Ч. «История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.)» еңбегін айтуға болады. Онда Ұлы Отан соғысы жылдарындағы халықтардың Қазақстанға жаппай депортациялануы туралы айтылады. Ғылыми деректерге негізделген жаңа мұрағаттық дереккөздері, Қазақстан халқының әртүрлі санаттарына қатысты мемлекет тарапынан жүргізіліп жатқан қуғын-сүргін шараларының себептері, негізгі тенденциялары, ауқымы мен салдары зерттеліп, дәуірдегі басым стереотиптер талданады. Қатты климаттық жағдайлары бар шалғай аймақтарда еліміздің қуатты өнеркәсіптік әлеуетін құрудағы арнайы қоныстанушылардың рөлі қарастырылады.

Ең қиын жағдайға және қорлыққа қарамастан жер аударылған халықтар патриоттық сезімге толы болды. Биліктің өздеріне деген сенімсіздігін,

азаматтық құқықтардың шектеулерін сезіне отырып, олар бүкіл Кеңес халқының қайғы-қасіреті мен қиындықтарын толығымен бөлді. Бірақ соғыс жылдарында ерекше тағдыр еңбек армиясы болды. Еңбек майданында табандылық пен батырлық таныта отырып, арнайы қоныс аударушылар жалпыхалықтық жеңіске үлкен үлес қосты, бұл Ұлы Отан соғысы тарихында әскери майдандағы батырлықтан кем болмады. [6, 188б.]

Осы тақырыптағы тағыда бір еңбектер қатарына К.С. Алдажумановтың «Война и депортированные в Казахстан народы», «Күштеп көшіру: жымысқы саясат, басқыншылық әрекет», М.К. Садықовтың «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы», М.К. Козыбаевтың «Депортация народов-преступление тоталитарного режима» еңбектерін айтуға болады. Ал В. Бородавкин «Трагедия народов – в архивных документах: [60 лет депортации немцев]» архив материалдары толыққанды зерттеліп, қарастырылған.

2021 жылы А. С. Пушкин атындағы кітапхана "Ұлы Отан соғысы кезіндегі еңбек армиясындағы шығыс қазақстандықтар (1941-1945 жж.)" атты электронды кітапты таныстырды. Бұл электронды басылым-еңбек армиясына жұмылдырылған шығысқазақстандықтардың тағдырын анықтау бойынша облыстық өлкетану зерттеулерінің нәтижесі болып табылады. Электрондық кітап еңбекшілердің өздерінің және олардың тікелей туыстарының естеліктерінің жиынтығы болып табылады. Еңбек армиясында болған шығысқазақстандық Қасен Ыбырайымұлы өз естелігінде «Еңбекшілер бар күшін сала жұмыс істеді, техника болмаған жағдайда көмірді күрекпен және қайламен қолмен өндірді, тәулік бойы шахтадан шықпады, кейде екі-үш сағаттан ұйықтады. Көбісі шахталарда, үйінділер мен жазатайым оқиғалар кезінде қайтыс болды. Басқалары-ауыр жұмыс, аштық пен аурудан қайтты. Бұл қиын және қорқынышты болды, бірақ еңбекшілер ерік – жігерін жұдырыққа жинап, бір ұранмен, бір ниетпен- жауды жеңу үшін өмір сүрді... деп өз естелігімен бөліскен». [7]

Осы жинақта тағы бір «еңбек армиясының» ардагері Клементин Николаевна Райш естелігінде былай делінеді : «Свердловскінің шатырлы қималарында біз мемлекетке қажетті отынды үлкен көлемде шығару үшін көмір өндірдік, пойыздарға рельстер салдық. Жұмыс өте қиын болды, қатты шаршағандықтан біз жүре алмай қалатынбыз ...» [7]

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі "еңбек армиясы" сияқты тарихи құбылысты зерттеу бойынша зерттеушілер жасаған жұмыс қысқа уақыт ішінде айтарлықтай серпіліс жасауға және фрагменттік сипаттағы тезистер мен мақалалардан мәселені егжей-тегжейлі жан-жақты зерттеуге көшуге мүмкіндік берді. "Еңбек армиясының" құрылу және жұмыс істеу тарихын зерделеудің белгіленген бағыттары оның құрамын, хронологиялық шеңберін және ішкі кезеңділігін анықтау үшін дереккөз базасын зерттеуді одан әрі кеңейту қажеттілігі туралы мәселені күн тәртібіне қойды. Осы мәселелерді шешу "еңбек армиясына" дәл анықтама беруге және оның Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі еңбек қатынастары жүйесіндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, кеңестік дәуірде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы»»еңбек армиясының» тарихы, оның ерекшеліктері мен қиындықтары, басқа да өзекті мәселелері көптеген арнайы зерттеу жұмыстарында, ұжымдық еңбектерде, тыл еңбеккерлерінің естеліктерінде кеңінен қарастырылды. Дегенмен әлі де көп мәселені зерттеп, ой елегінен қайта өткізу қажет. Соғыс кезінде және соғыстан кейінгі біраз уақыт аралығында Ұлы Отан соғысына қатысты көптеген құжаттар асқан құпиялықта ұсталып келді, соған орай ендігі міндет сол құжаттар мен материалдарды ғылыми айналымға кеңінен енгізу болып табылады. Сонымен қатар осы тұрғыда қазіргі қорытындылар мен тұжырымдарды қайта қарау, оларды өткен кезеңнің идеологиялық қалыптарынан, дәл сондай ақ бүгінгі таңдағы жалған идеологиялық бояулардан тазарту қажеттігі де өздігінен туындайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гончаров Г.А. "Трудовая армия" периода Великой Отечественной войны: российская историография// Экономическая история. Обозрение / Под ред. Л.И.Бородкина. Вып. 7. М., 2001. С. 154-162
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): Бес томдық. — 4-т. / Ред. Қ.С.Алдажұманов, Ж.Б.Әбілғожин және т.б. — Алматы: Атамұра, 2010. — 752 б
3. К.С. Алдажұманов, С.К. Шилдебай, С.А. Асанова, ВНС. ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова. Қазақстан, г. Алматы. МРНТИ 03.20.00 ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА ВОЕННОГО ВРЕМЕНИ (1941-1945) Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 4(24), 2020
4. Балақаев Т., Алдажұманов Қ. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде
5. Козыбаев М. К. және Едыгенов Н. Е. бірлескен еңбегі «Труд во имя Победы» -
6. Калыбекова М. История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.). Алматы: LEM, 2008. 188 с.
7. <https://kray.pushkinlibrary.kz/kz/trudovaya-armiya.html>

Түсүпбек Жансая

КММ № 25 орта мектептің оқушысы

Жетекшісі: А.Н.Ибраева, тарих пәнінің мұғалімі

ТАНЗИМАТ САЯСАТЫНЫҢ ОСМАН ИМПЕРИЯСЫН КҮШЕЙТУГЕ ӘСЕРІ

Танзимат саясатының Осман империясына әсері тарихта ерекше орын алады. 20-30 жылдардағы реформалардың кемшілігін Осман империясының билеушілері арасындағы терең ойлы, алыстан болжағыш қайраткерлер жақсы түсінді. Олардың арасындағы еуропалық өмірмен жете таныс, білімді мемлекет қайраткерлері де болды. Сондай көреген қайраткерлердің бірі II Махмұдтың сеніміне ие болған Мұстафа Рашид паша (1800-1858) еді. Ол бірнеше жылдар Англия мен Францияда елшілік қызмет атқарған, содан кейін сыртқы істер министрі қызметінде отырған болатын. Мұстафа Рашидтің жетекшілігімен жаңа реформаның жоспары жасалды. Оның мақсаты сұлтан өкіметін нығайтып, Балқандағы ұлт-азаттық қозғалысты тоқтату және түрік өкіметінің еуропалық державаларға тәуелділігіне тежеу қою, мемлекет құрылысын Батыстың мемлекеттік құрылысына жақындату болды.

Реформа туралы жарлық II Махмұт сұлтан кезінде әзірлене бастап, оны жариялау оның баласы сұлтан Абдул Меджид тұсында іске асты. 1839 жылы қарашада сұлтанның жазғы сарайы Гюльхане алдында «Қасиетті жарлық» — «Гюльхане хатт-и шериф» халыққа жарияланды. Бұл Түркия тарихындағы жаңа реформалық кезең – танзимат – қайта ұйымдастырулар аталған реформалар дәуірін бастап берді. «Гюльхане хатт-и шериф» үш негізгі жаңарту мақсатын жария етті:

1) діни сенімдеріне қарамастан империяның барлық бағынышты халықтарының өмірін, ар-ұжданын және дүние-мүлкінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету

2) салықтарды дұрыс жинау және әділетті бөлу

3) әскери қызмет мерзімін қысқарту.

Билеуші топтардың үзілді-кесілді қарсыласынан бірқатар шараларды жүзеге асыру мүмкін болған жоқ. Дегенмен біраз игілікті шаралар іске

асырылды. Жер туралы, қылмыстық іс және азаматтық іс кодекстері қабылданды. Сұлтан таққа ресми түрде отырған соң, қабылданған заңдарды бұзбауға міндеттеме алды. Ақша реформасы жүргізілді. Қызметкерлердің жалақысына қатаң шек қойылды. Орта мектептер ашылды. Империя аумағында теміржолдар мен байланыс тораптары салынды. Алғашқы өнеркәсіп орындары пайда болды.

1853 жылы басталған Қырым соғысы реформалық әрекеттердің одан ары жалғасуына кедергі жасады. Танзиматтың 1-ші кезеңінде (1839-1853) әкімшілік, мемлекеттік басқару, экономика және мәдениет саласында бірқатар шаралар іске асырылды. Бірақ реформалардың түпкі нәтижесі қала мен ауылдағы халықтың жағдайына елеусіз өзгеріс әкеле алған жоқ. Шетелдіктердің мемлекет ісіне араласуына да шектеу қойылмады.

XIX ғасырдың екінші жартысында сұлтан өкіметі империяны нығайту мақсатында ұлттық қозғалыстарға бірқатар жеңілдіктер жасалды. Мұсылман емес халықтар – армяндар, болгарлар, гректер, румындар, сербтер яғни империя халқының 40% құрап отырған тұрғындарға мемлекет алдында теңдік құқығы берілді делінді. Бұл жаңа саясаттың негізінде сұлтанның билігіне бағынышты халықтың бәрі османдар деп аталды және олардың бәрі тең құқықты деп жарияланды. 1856 жылы Абдул Меджид манифест шығарды. Онда Осман империясының тарихында алғаш рет барлық азаматтардың теңдігі, мұсылман және мұсылман емес еместердің заң алдында бірдей екендігі жарияланды. Мемлекет мұсылман емес діни ұйымдардың өмір сүруін заңдастырды. Білім беру саласында бұрынғы мұсылмандық діни бағытынан зайырлы бағытқа бұрылуға қадам жасады. Христиандарды мемлекеттік қызметке алуға рұқсат берілді.

1839 -1870 жылдардағы танзимат реформалары елді жаңартуға, оны артта қалудан сақтауға бағытталды. Жаңа өзгерістер жүргізу арқылы шетелдік тәуелсіздіктен құтылу, елді ауыр дағдарыстан алып шығу, ұлттық қозғалыстарды бәсеңдету жолында жасалған қадам болды. Танзимат реформалары мұсылмандардың, соның ішінде түріктердің де көңілінен шыққан жоқ. Реформа жеке меншік жер иелену құқығын беру арқылы кәсіпкерлік пен сауданың дамуына жол ашты, бірақ оның пайдасын халықтар көрді. Осман империясындағы қалалардың тұрғындары негізінен мұсылман емес халықтар-гректер, армяндар, еврейлер еді. Түріктер негізінен ауылдық жерде тұрды, сондықтан реформа олар үшін салықтың өсуімен бірге жүрді. Жерге жеке

меншіктің енгізілуі шаруаларды жерді мұрагерлікпен пайдалану құқығынан айырылды. Өйткені жерді жеке меншікке шаруа емес, енді сипахилар иемденетін болды. Жаңа жер иесіне шаруаны отырған жерінен қуып шығуға құқық берілді.

Танзимат реформаларына дейін мұсылман емес халықтар қосымша салықтар төлейтін, олар мемлекеттік қызметке алынбайтын. Енді мұсылман емес, діні басқа халықтарды мұсылман түріктері мен теңестіру ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан ата-баба дәстүрін аяққа таптау деп түсінген мұсылман халықтарының ашу-ызасын, наразылығын тудырды.

Ал қоғамда реформалық әрекеттерді одан әрі тереңдетуді қоштаған либералдық топ-саудагерлер, кәсіпкерлер еуропалық біліммен тәрбиеленген қызметкерлер мен әскерлер болды. Олар 1865 жылы «Жаңа османдар» дейтін жасырын ұйым құрды. Оның жетекшісі белгілі жазушысы Намык Кемал болды. 1876 жылы бұл ұйымның күшімен либералдар сұлтан Абдул Азизді тақтан түсірді. Сөйтіп, сұлтандық билікке ПАбдул Хамит келді. Ол 1876 жылы желтоқсанда конституцияны екі палаталы парламентті бекітіп, азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын жариялады.

Конституция мемлекеттік тіл- түрік тілі, мемлекеттік дін – ислам діні деп жарияланды. Сұлтанның билігіне заңды шек қоюға әрекет жасау мүмкіндігі туды. Бұны ПАбдул Хамит жақсы пайдаланды. Ол өзінің қол-аяғын шырмаған конституция шеңберінде шектеліп қалғысы келген жоқ. Конституцияны жоюға 1877 -1878 жылдардағы орыс-түрік соғысы сылтау болды. Осы соғыста Осман империясының жеңілуін себеп санаған сұлтан «Жаңа Османдарға» қарсы шығып, парламентті таратуға, конституцияны жоюға кіріседі. 1878 жылы ақпанда сұлтан парламентті таратып, елді жеке өзі билейтінін жария етеді. Конституция сөз жүзінде сақталып қалғандай болды. Бірақ оның бірде-бір бабы іске аспады.

Мұсылман емес халықтардың мұсылмандармен теңестіруге берген уәде жайына қалды. Өкімет ұлттық қозғалыстарды басып жаныштауға көшті. 1894 жылы сұлтан билігіне қарсы шыққан армяндардың бас көтеруін басуға Кіші Азияның шығыс бөлігіне жазалау отряды жіберілді. Жазалаушылар аяусыз әрекет етіп, бүкіл бір аудан тұрғындарын қырып салды. П Абдул Хамит сұлтан (1876-1908) билеген кезең тарихта зюлим (езу, қанау, зұлымдық) деп аталып кетті. «Жаңа османдар» қозғалысы Түркия тарихындағы маңызды кезең болды. Халық ағарту ісін дамыту үшін, феодалдық-абсолюттік билікке шек қою үшін

және шетел капиталының елді қанауын тежеу үшін күресе отырып, олар түрік қоғамында саяси саланың қалыптасуына жол ашты. Сонымен қатар олар халық бұқарасынан олардың түпкілікті мүддесінен алыс тұрды. «Османизм» идеясын ұсына отырып, Осман империясының құрамындағы

Барлық халықтарды дініне, тіліне, ұлтына қарамай бір халық деп санауы «Жаңа османдарды» ұлт-азаттық қозғалысқа қарсы қойды, түрік емес халықтардың қолдауына ие болған жоқ.

XIX ғасырдың соңында Осман империясының құлдырауы және отар елге айналуы. Сұлтан өкіметі билігінің сақталуы елдегі дағдарысты одан ары тереңдете түсті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қ.Т.Жұмағұлов, Р.С.Мырзабекова Орта ғасырлар тарихы. Алматы, Қазақ университеті 2015 – 254 бет.
2. Е.Т.Қартабаева Азия және Африка елдерінің орта ғасырлар тарихы. А., «Қазақ университеті» 2016 ж.
3. Орта ғасырлар тарихы под.ред. С.П.Карпова Т1., Москва 2015
4. Мырзабекова Р.С. Кейінгі орта ғасырлар тарихы және капитализм генезисі мәселелері. Алматы, Қазақ университеті 2017.

PEDAGOGICKÉ VĚDY

Problémy tréninku

**Голубев В.Г., Садырбаева А.С., Байботаева С.Е.,
Турбекова А.М., Калменов М.У.**

*Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова,
Казахстан*

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ШКОЛЫ ПО НАПРАВЛЕНИЮ «ПРОЦЕССЫ И АППАРАТЫ ХИМИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ» В КАЗАХСТАНЕ

Данная статья написана в рамках «Рухани жангыру», сохраняет память и стремление к совершенствованию духа и идейному примеру старшего поколения.

Научная школа по направлению «Процессы и аппараты химической технологии» в Казахстане начала создаваться в 70-е годы на базе Казахского химико-технологического института ее руководителем, Балабековым Оразалы Саттимбековичем. Научным направлением школы являлось тогда новое в Казахстане: «Разработка теоретических основ и аппаратов химико-технологических процессов и промышленной экологии». Руководителем школы было написано порядка 700 научных трудов, включающих 27 монографий, 117 патентов, 4 госстандартов и технических соглашений, научные открытия №№ 144, 269 и научная гипотеза 20-Н, признанная Всемирной федерацией изобретателей и авторов научных инноваций и международных академий [1]. Открытия учёного были посвящены законам синфазового взаимодействия вихрей и вихревого движения потоков. Они используются для объяснения механизма растущего числа стихийных бедствий (штормов, наводнений, ураганов и т. д.), развития интенсивных процессов и устройств в экологическом строительстве. В этот период 13 аспирантов О. Балабекова защитили кандидатские диссертации, опубликовали 5 монографий и около 180 статей, получили около 30 авторских свидетельств СССР. Результаты его работы

отражены в 9 монографиях и справочниках. За три месяца он написал докторскую диссертацию в двух томах, объемом около 600 страниц. В 1988 году впервые в Казахстане открывается докторантура по специальности «Процессы и аппараты химической технологии». 11 февраля 1991 года приказом ВАК СССР при КазХТИ создается специализированный совет по защите кандидатских диссертаций по специальностям «Процессы и аппараты химической технологии» и «Технология неорганических веществ». Оразалы Сатимбекович сыграл важную роль в открытии диссертационного совета. Балабековым О.С. были подготовлены и защищены 21 докторская и 58 кандидатских диссертаций по 5 специальностям: «Технология неорганических веществ», «Процессы и аппараты химической технологии», «Охрана окружающей среды и рациональное использование природных ресурсов», «Геоэкология», «Безопасность и противопожарная техника». Министерством химической промышленности СССР созданы проблемные исследовательские лаборатории по очистке и повторному использованию фосфора и минеральных удобрений в производстве, ускорению теплопередачи, производству чистых веществ. На основе этих лабораторий в 1992 году им был организован НИИ химической технологии и промышленной экологии. На базе КазХТИ была организована и проведена первая всесоюзная научно-техническая конференция «Современные машины и аппараты химических производств», которая условно именовалась как «Химтехника». Такие конференции проводились также в 1980 и 1988 годах. Для разрабатываемых пылегазоочистных аппаратов, широко внедряемых на предприятиях, в 1979 году были подготовлены технические условия на насадку из пористой резины и началась ее промышленная разработка [2]. Трудолюбие, живой ум и невероятная работоспособность сочетались с открытостью и доброжелательностью, желанием поддержать новое и перспективное, передать свой богатый опыт. Это притягивало к нему не только молодежь, но и людей более старшего поколения. Широкий пласт наработки и заслуги уже учеников, позволили открыть ученый совет, первый в Казахстане по данному направлению. Он стал основой известной научной школы академика Балабекова, через

которую прошли сотни кандидатов и десятки будущих докторов технических наук. В тот период в течение полутора лет под руководством ученого восемь соискателей защитили диссертации в пяти университетах четырёх городов. Это было большим достижением. Каждая диссертация представляла собой законченную научно-исследовательскую работу, состоящую из результатов по очистке отдельных газов, фундаментальной гидродинамической обработке, математической модели построения многофазных потоков. Эти научные изыскания первых специалистов, допущенных в отраслевую научно-исследовательскую лабораторию, стали большим успехом для развития химического производства страны.

За время работы на посту президента АО «Научно-исследовательский институт Казхимпроект» Балабекову О.С. удалось решить основные научно-производственные задачи, в результате чего НИИ стал головным институтом химии и горной химии в Казахстане. За высокие успехи в 1996 году в Копенгагене команде НИИ был вручен Золотой кубок. Инновационные технологии, процессы, конструкции и методы, разработанные под руководством О. С. Балабекова, получили промышленную поддержку при строительстве и реконструкции 120 установок и сетей на различных предприятиях в Казахстане, Кыргызстане, России, Туркменистане, Украине и Узбекистане. В серийное производство запущено три класса газоочистителей, не имеющих аналогов в мире.

Сферой интересов научной школы Балабекова О.С. являются химические технологии, промышленная экология. Он неутомимо занимался вопросами очистки газов в химической промышленности, комплексом «Человек - производство – природа», - повышением эффективности (массообмена, пылеулавливания) аппаратов за счет организации равномерной подачи газового потока, - повышением эффективности аппаратов в полупериодном синфазном режиме за счет раздельного проведения процессов, интенсификацией процесса теплообмена, мокрого пылеулавливания за счет повышения поверхности

контакта взаимодействующих фаз, использованием отходов производства в качестве абсорбента для очистки газов от диоксида серы, разработкой аппаратуры для проведения массообменных процессов в системе газ (пар)-жидкость, а также для проведения процесса обеспылевания аэрозольного потока, разработкой кристаллизаторов, предназначенных для разделения и очистки веществ, техникой для сушки материалов, разработкой контактных устройств, обеспечивающих проведение процессов абсорбции, конденсации, экстракции и пылеулавливания, энергетической температурной сепарацией текучих многофазных сред, вентиляторными градирнями для охлаждения циркуляционной воды в системах оборотного водоснабжения, устройствами массообменных аппаратов, в частности, переливными устройствами для процессов абсорбции, ректификации и хемосорбции в системе газ (пар) – жидкость, получением порошкообразного активированного угля, который может быть использован в процессах адсорбции и разделения смесей, а также при очистке сточных, разработкой тепломассообменных и пылеулавливающих аппаратов для химической, нефтехимической, нефтеперерабатывающей, пищевой, металлургической, горно-добывающей, целлюлозно-бумажной и других отраслей промышленности [1-10].

Ученики, подготовленные им, плодотворно отдают свои знания и опыт при подготовке кадров высшей школы и на предприятиях как нашей страны, так и ряда стран за рубежом.

Научные статьи Балабекова О.С. и учеников его школы опубликованы в журналах с высоким рейтингом в США, Канаде, Аргентине, Бельгии, Италии, Испании, Чехии, России, Украине, Узбекистане, Кыргызстане и многих других странах. В настоящее время учениками научной школы по направлению «Процессы и аппараты химической технологии» продолжает осуществляться подготовка магистрантов и докторантов. В качестве иллюстрации к сказанному представим рисунок 1, на котором представлена научная школа Балабекова О.С.

Рисунок 1 – Научная школа по Процессам и аппаратам химической технологии

Литература

1. Волненко А.А. Учёный, педагог, наставник. Современное образование №3 (124) 2021. www.bilim.expert
2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 [ISBN 5-89800-123-9](https://doi.org/10.1017/S10804389001239), II том.
3. НАН РК. Энциклопедический справочник. – Алматы, 2016. – 186с.
4. Очистка газов в химической промышленности: Процессы и аппараты / О.С. Балабеков, Л. Ш. Балтабаев. - М.: Химия, 1991. – 250с. [ISBN 5-7245-0661-0](https://doi.org/10.1017/S10804389001239)

4. Человек - производство - природа / О. С. Балабеков, Л.Ш. Балтабаев, С.С. Серманизов. - Алма-Ата: Кайнар, 1988. - 239 с. [ISBN 5-620-00006-0](#)

5. Балабеков О. С. — В кн. Проблемы охраны природы в производстве фосфора и удобрений. Л., Изд-во ЛенНИИГИПРОХИМа, 1978, с. 87- 95. [с.227]

6. Романков П.Г., Михалев М.Ф., Тарат Э.Я. – О гидродинамике аппаратов с орошаемой взвешенной шаровой насадкой. – В кн. Краткие сообщения Науч.-технической конференции Ленингр.технол.ин-та им. Ленсовета. Секция инженерной химической техники. 1968, с.185. [с.177].

7. Исследования аппаратов с орошаемой взвешенной насадкой выполнены в ЛТИ им. Ленсовета, Казахском химико-технологическом институте (КазХТИ) и во Всесоюзном алюминиево-магниево институте (ВАМИ). В них принимали участие Романков П.Г., Тарат Э.Я., Михалев М.Ф., Балабеков О.С., Балтабаев Л.Ш., Буркат В.С., С.С. Серманизов и др. 1980. – 9с.

8. Балабеков О.С. Гидродинамика, массообмен и пылеулавливание при противоточных и прямоточных двухфазных капельных и пленочных течениях в слое подвижной насадки. Дис..д-ра техн. наук. М., 1985. – 295 с.

9. contacts@kzpatents.com

10. Балабеков О.С. Исследование процессов гидродинамики и пылеулавливания в аппаратах со взвешенной шаровой насадкой. Автореф. канд. дис. Ленингр. технол. ин-т им. Ленсовета, 1970. – 177с.

Джусупова Айнур Мировна

Текей батыр Қарнықұлы атындағы жоғары колледжі

СЫЗУ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ФОРМАЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Кәсіптік оқытудың кәсіби-техникалық пәндерінің ішінде «Сызу» пәні ерекше орын алады.

Бұл пәннің ерекшелігі, оны жай есте сақтау мүмкін емес, оны түсіну керек, ал пән адамның кеңістіктік (немесе үш өлшемді) ойлауы дамыған жағдайда ғана игеріледі.

Кеңістіктік ойлау – практикалық және теориялық кеңістікте (көрінетін де, елестететін де) бағыттылықты қажет ететін мәселелерді шешуде орын алатын психикалық әрекеттің ерекше түрі. Оның ең дамыған формаларында бұл кеңістіктік қасиеттер мен қатынастар бекітілген үлгілер бойынша ойлау. Түрлі визуалды негізде жасалған бастапқы бейнелермен жұмыс істей отырып, ойлау, олардың түрленуін және бастапқыдан өзгеше жаңа бейнелердің жасалуын қамтамасыз етеді.

Тәжірибе көрсеткендей, тіпті ересек адамда да кеңістіктік ойлаудың даму дәрежесі көбінесе графика арқылы кез келген ақпаратты техникалық сауатты беру үшін қажетті білім мен дағдылардың көлемімен анықталады.

Сондай-ақ ересек адамда қабылдау, есте сақтау, ойлау процестері бала немесе жасөспірімдегідей өнімді емес екенін атап өткен жөн. Осыған байланысты оқытудың әдістері бірінші дәрежелі мәнге ие.

Дәстүрлі педагогикадан айырмашылығы, ересектерге білім беру оқыту процесінде жетекші рөлді мұғалім емес, оқушы атқарады. Бұл жағдайда мұғалімнің қызметі студентке соңғысының жеке тәжірибесін анықтауға, жүйелеуге, формализациялауға, оның білімін түзетуге және толықтыруға көмектесу болып табылады. Бұл жағдайда оқыту әдістерінің басымдылығының өзгеруі байқалады.

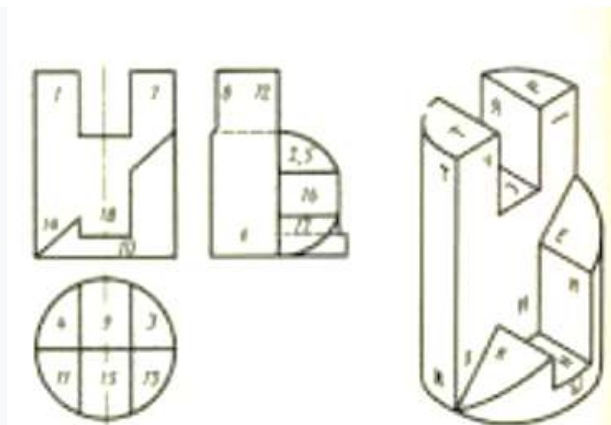
Сондықтан дәріс әдістерінің орнына негізінен тәжірибелік жаттығуларды, көбінесе эксперименттік сипаттағы: пікірталас, іскерлік ойындар, жағдайлық есептер, нақты өндірістік тапсырмалар мен есептерді шешуді беру қажет.

Сонымен қатар, теориялық білім алуға деген көзқарас өзгеруде. Кіріктірілген материалды қамтитын және студенттің кәсіби бағдарын ескеретін пәндер бірінші орынды алады.

Әрбір сабақтың оқу жағдайы дидактикалық триада негізінде құрылуы керек: шығармашылық тапсырмалар жүйесі – диалог – модельдеу (1-сурет).

Сабақта орындалатын шығармашылық тапсырмалардың түрлері:

- 1) ұсынылғандардан қажетті ақпаратты таңдау;
- 2) қателерді түзету;
- 3) заңдылықты анықтау;
- 4) салыстыру;
- 6) жаңа шешімдерді іздеу; қақтығыстарды шешу;
- 7) жаңасын салу кезінде белгілі мәселелердің шешімдерін біріктіру.

1-сурет – Дидактикалық триада

Бұл технологияларды қолдану оқушылардың танымдық қабілеттерін дамытуға және ең алдымен өте қиыны – кеңістіктік ойлауға ықпал етеді.

Студенттерінің әртүрлі дайындық деңгейлерін ескере отырып, оқушыларға түсінікті мысалдар арқылы күрделі сызу тапсырмаларын түсінуге көмектесетін ойын-сауық тапсырмалары түрінде берілген дидактикалық материалды сабақта пайдалану тиімді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Дембинский С.И., Кузьменко В.И. , Методика преподавания черчения в средней школе
2. Методика обучения черчению /Под ред.Е,А.Василенко

Заурбекова А.М., Шынтас Г.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан

ОТБАСЫЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТА АТА-АНАНЫҢ БАЛАҒА ЫҚПАЛЫН АРТТЫРУ ТӘРБИЕСІ

«Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан» атты елімізге арналған Жолдауы бойынша былай көрсетіледі: «Отбасының басты қазығы, алтын тіреу дiңгегі - бала. Баланың тәрбиелі болып өсуіне берекелі отбасының әсері мол.»,- делінген. Осы көрсетілген жолдау негізінде:

«Баланы өмір талабына дайын, өмір қиындықтарына мойымайтын, ерік-жігерлі жеке тұлғаны қалыптастыруды» міндеттейді [1.].

Отбасының адамзат ұрпағына деген сүйіспеншілігімен мен әсерлі күшін дүниедегі басқа еш нәрсенің күшімен салыстыруға болмайтыны сөзсіз. Себебі: ата-ананың балаға деген тәрбиесінің орнын еш нәрсе толықтыра алмайды. Яғни: «Ел болам десең, бесігінді түзе» – деген нақыл сөз отбасы тәрбиесінің маңызын айқындап тұр. Отбасы тәрбиесіне байланысты: Тәлім-тәрбиелік идеялар мен көз-қарастары халық педагогикамызда Қорқыт ата кітабында, Әбу Насыр Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Сайф Сараи ж.т.б. шығармаларында, хандық дәуірдегі ақын-жыраулар мұраларында, Ы. Алтынсарин, Абай Құнанбаев, А.Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М.Әуезов және т.б. еңбектерінде қарастырылады [2.].

Ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсаринде былай көрсетеді: «Балаға берілген бірінші тәрбие ата-анасын, туған-туысын, жолдасын сыйлауға үйретуден басталады» дей келсе, қазақ халқының аса кемеңгер ойшыл ақыны, ағартушы Абай Құнанбаевта: «Балаға отбасылық тәрбие беруде ата-ананың ерекше орын алатынын» өзінің іс-әрекеті және тәлімдік маңызы айрықша өлеңдері мен даналық көзі болып саналатын қарасөздерінде ашып көрсеткен. Демек, отбасылық тәрбиеде баланың адамгершілігін, өмірге деген көзқарасын дамытуда ата-ананың рөліне ерекше тоқтаған.

Абай баланы тәрбиелеуді қиын мәселе ретінде санап, адамды - адам еткен тәрбие, оның бойындағы жақсы және жаман әдеттер ең алдымен отбасында тәрбиеленеді, сондықтан ата-ананың қуанышы немесе қайғысы болуы өздеріне байланысты екенін: «Бұл дүниеде жаман әке баласын ұлы адам етіп тәрбиелегені еш уақытта болған емес» деп көрсетеді. Яғни, Абай отбасылық тәрбиеде әкенің рөліне үлкен күш жұмсаған. Абай: отбасылық тәрбиенің барлық кезеңдерінде бала тәрбиесіне әкенің ықпалы шешуші маңызға ие болады деп санады.

Абай өзінің еңбектерінде: « Отбасында қыз бала мен ұл бала» тәрбиесіне де ерекше көңіл бөліп, олардың сыртқы келбетімен ішкі жан дүниесі қандай болу қатеттігін, оларды тәрбиелеудегі ата-ананың рөлін нақты ашып көрсеткен.

Абай жігіттің де жігіті бар, орынсыз мақтанған, бой ұрған арзан ойын-күлкіні қуып, ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүріп күн кешетін еңбек сүймес, көрсеқызар, әулекі жандарды өлтіре сынады.

Отбасында үлкен кісілердің ақылын алу, тыңдау, жақсының жанына еріп жолдас болу ертеден келе жатқан елдің дәстүрі болса, осы қағиданы берік ұстана отырып, еске сақтап абзал азамат болып өсу әрбір саналы жастың борышы және міндеті деп түсінген Абай былай дейді:

«Басында әке айтпаса, ақыл жарлық,
Ағайын табылмаса, ой саларлық.
Қалжыңбассып өткізген қайран дәурен,

Түбінде тартқызбай ма ол бір зорлық?- орынсыз қылжақпен өткізген өмір түбінде опық жегізеді, өмір көші тура жолмен салдыртып жүре беретін керуен емес, кезінде ойланбасаң кейін өкінесің, -деп жастарға ой салады. Отбасы белгілі дәстүрлердің, жағымды үлгі-өнегелердің, мұралардың сақтаушысы. Мұнда бала ең алғашқы рет өмір жолымен танысып, моральдық нормаларын меңгереді. Сондықтан да отбасылық өмір - жеке адамның азамат болып өсуінің негізі болып табылады. Отбасы ғасырлар бойы жиналған адам баласының тәрбие құралы ретінде саналады [3.].

Бала өмірін және оның іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыруда негізгі жағдайлардың бірі - ұтымды ырғақ жасау болып табылады. Күн тәртібіне : өмір тәртібі, еңбек пен демалыстың парасаттылықпен, кезектесіп өтуі, талаптарды орындау, жақсы игі іс-әрекеттерді, әдет-дағдыларды қалыптастыру.

Отбасында балалардың тәрбие үрдісіне табысты негіз бола алатын іс-әрекеттер:

- отбасының этникалық құрамы және құрылымы: толық емес отбасы, бір балалы, көп балалы отбасы, бір ұлттық, көп ұлттық отбасы.
- тіршілік әрекетінің жағдайлары: отбасы мүшелерінің білім дәрежесі, еңбектену, кәсіптік құрамы, бюджеті, жалпы материалдық және әлеуметтік әлауқаты, ауылдық және қалалық отбасы.
- отбасының мәдени потенциалы: күнделікті тұрмыстың жалпы мәдениеті, күн ырғағы, демалыс, оның формалары, кітапханасы, теледидарды, музыка аспаптарын қолдана білуі, спорт пен айналысу, отбасылық дәстүрлік мерекелер.
- ішкі отбасылық қатынастар микроклиматы отбасындағы көзқарастың бірлігі және айырмашылығы, отбасы мүшелерінің өз міндеттеріне көзқарасы.
- қоғамға көзқарасы: еңбек пен қоғамдық міндеттерге, қоғамдық тәрбие институттарына қатысы.
- отбасының тәрбиелік мүмкіндігі: отбасылық тәрбие, әдістер, ата-аналардың және басқа мүшелердің педагогикалық мәдени дәрежесі. Отбасының осы ерекше белгілерінің тәрбиелік ықпалы өте күшті, оларды тәрбие барысында ескеру керек.

Отбасының өзіне тән ерекше қызметтері де бар. Олар: «Халықтың өсуі, адамзат ұрпағын әрі қарай жалғастыру, қажеттілік, шаруашылық қызметі, отбасы

мүшелерінің өзара және туған-туысқандарымен қатынас жасау қызметі» болып табылады [4.].

Әр отбасындағы баланы тәрбиелеуге қатысты арнайы әдістердің бірі: «Баланың тәртібі мен мінез-құлқына ата-ананың мақсатты тұрғыда ықпал ету амалдары» болып табылады. Тәрбие әдістерін таңдап алу ата-аналардың педагогикалық мәдениетіне, яғни тәрбие мақсатына, өзінің ата-ана ретіндегі рөлін түсінуіне, құндылықтар туралы түсініктеріне, отбасындағы қарым-қатынас стиліне ж.т.б. байланысты болып табылады. Сонымен қатар, төмендегідей көрсетілген бірқатар жағдайларды да ескеру керек. Олар:-ата-ананың өз баласының жағымды, жағымсыз қасиеттерін білуі, яғни қызығушылықтарын, нені ұнатпайды, нені ынтамен орындайды, қандай қиыншылықтарды басынан кешіреді ж.т.б.;

-әр ата-ананың өзіндік тәжірибесі, беделі, өзінің жеке үлгісі негізінде тәрбиелеуге тырысуы;

-ата-ана отбасында барлығымен бірлесе жұмыс жасағанда практикалық әдістерді көбірек пайдалануы мүмкін [5.].

Отбасы жағдайында мынандай әдістерді қолдануға болады:

1) Сендіру әдісі. Бұл өте күрделі әрі қиын әдістердің бірі. Оны өте сақтықпен орынды қолданған жөн.

2) Талап. Талапсыз тәрбие де болуы мүмкін емес. Талапты біртіндеп күрделендіріп және оның орындалғандығын үнемі қадағалап отырудың маңызы өте зор. Балаға талап қоюдың негізгі формасы-сан алуан тапсырмаларды беру.

3) Мадақтау, мақтау-отбасы жағдайында кеңінен пайдаланылатын әдістердің бірі болып табылады.

4) Сенім. Сенім білдіру балаға деген құрметтің белгісі. Сенім білдіру кезінде баланың жас ерекшелігі мен жеке мүмкіндігін ескере отырып жұмыс жасаған жөн. Егер ата-ана баласына: «Сенен түк шықпайды, сен ешұқытта түзелмейтін шығарсың, саған ештеңені сеніп тапсыруға болмайды» деген сияқты сөздерді айтса, онда баланың ерік жігерін басып, оның өзіне деген сенімділікті, құрметті жоғалтуына алып келуі мүмкін.

5) Жазалау. Жазалау әдісін пайдалану кезінде төмендегідей талаптарды ескерген жөн:

- жазалау әдісін үнемі жиі пайдаланылатын болсақ, оның күші мен тиімділігі төмендеуі мүмкін;

- жазалау кезінде баланың жас ерекшелігін ескеру қажет. Мысалы, үлкен адамдарға дөрекі сөйлеген, мектепке дейінгі жастағы бала мен ересек жастағы балаға бірдей жазалау әдісін пайдалануға болмайды. Себебі біріншісі өзінің әрекетін толық түсінбегендіктен, ал екіншісі әдейі жасауы мүмкін;

- баланы ашу үстінде жазалауға болмайтынын ескеруіміз қажет. Жазалау үшін оның себебін анықтап, нақтылап алғанымыз жөн. Негісіз жаза баланы кекшілдікке, ызақорлыққа және ата-анасымен қарым-қатынасының бұзылуына алып келеді [6.].

Яғни қорытындылай келетін болсақ, әр бір отбасы үшін тәрбие әдістерін дұрыс таңдап алуға жете мән беруіміз қажет. Себебі баланың қандай болып өсуі, дамуы, қалыптасуы көбінесе отбасына байланысты екенін ұмытпағанымыз жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә.Назарбаевтың. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан.- Алматы, 2017 жыл. -10 б.
2. Ғабассов С. Халық педагогикасының негіздері.- Алматы: Әл - Фараби, 2018.-210 б.
- 3.Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы. - Алматы, 2019.-95 б.
- 4.Көбеев С. Отбасындағы бала тәрбиесі. –Алматы, 2016.- 125 б.
- 5.Ұзақбаева С.Тамыры терең тәрбие. –Алматы: Білім, 2019. -205 б.
- 6.Жүндібаева Т.Н. Отбасы педагогикасы. –Алматы 2016. -76 б.

Moderní metody výuky

Андреянова С.Я., Добаров Н.К.

КГУ ОШ № 32 г. Караганда

ОРГАНИЗАЦИЯ ЗАНЯТИЙ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ ШКОЛЬНИКОВ, ОТНЕСЁННЫХ К СПЕЦИАЛЬНОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ГРУППЕ.

Здоровье-сберегающие образовательные технологии (ЗОТ) можно рассматривать как технологическую основу здоровье-сберегающей педагогики - одной из самых перспективных систем XXI века; и как совокупность приемов, форм и методов организации обучения школьников без ущерба для их здоровья; и качественную характеристику любой педагогической технологии по критерию ее воздействия на здоровье учащихся и педагогов.

В данной разработке мы рассматривали подходы к организации главной составляющей образовательного процесса - урока, способам оценки его качества с точки зрения здоровья-сбережения.

Актуальность данного исследования обусловлена потребностью человека, общества и государства в здоровье-сберегающем образовании. Многие годы человек проводит в стенах образовательных учреждений, и поэтому ценностное отношение к здоровью не может формироваться без участия педагогов. Долгое время наше образование не уделяло должного внимания сохранению, укреплению и развитию здоровья, уходило от оценок влияния педагогического процесса на психическое состояние обучаемых, не рассматривало образовательные технологии с точки зрения здоровье-сберегающей направленности. В лучшем случае все сводилось к спортивным мероприятиям и оздоровительному отдыху во время каникул. Практика обнажила: судя по статистике, лишь малая часть выпускников относятся к числу

здоровых. Таким образом, каждому учителю необходимо учитывать, что присутствующий на уроке в обычной школе ребенок, как правило, не здоров.

Работая в школе 30 лет, проанализировав причины школьных болезней, мы пришли к выводу о необходимости решить эти проблемы в области здоровье - сбережения комплексно. С этой целью мною была организована работа с учащимися, отнесёнными к специальной медицинской группе. Данная проблема особенно актуальна, поскольку на сегодняшний день практически отсутствует четкий узаконенный перечень заболеваний и патологических состояний, являющихся основанием для освобождения от занятий физической культурой или зачисления детей в специальные медицинские группы. Совместно со школьным врачом было произведено комплектование групп.

Общая стратегия специальных медицинских групп - сформировать физическую культуру личности.

Целью является качественное, максимально эффективное воздействие на определенные мышечные группы, на системы и функции организма при помощи комплекса лечебного воздействия.

Достижение поставленной цели предусматривает решение следующих задач:

- укрепление здоровья занимающихся, улучшение осанки, профилактика плоскостопия, содействие гармоническому физическому развитию, выработка устойчивости к неблагоприятным условиям внешней среды, снижение заболеваемости;

- овладение разнообразных жизненно основными движениями;

- развитие координационных (точность воспроизведения и дифференцирования) и силовых параметров движений, равновесия, ритма, быстроты и точности реагирования на сигналы;

- формирование интереса к физической культуре, усвоение элементарных знаний о личной гигиене, режиме дня, о здоровом образе жизни. Влияние

физических упражнений на состояние здоровья, работоспособность и развитие двигательной активности;

-приобщение к самостоятельным занятиям, подвижным играм.

Основными средствами для решения данных задач явились:

Общеразвивающие упражнения.

Специальные упражнения.

Упражнения для домашнего выполнения.

Работа с родителями.

Проведение занятий на открытом воздухе.

Для решения поставленных задач мы реализовали следующие условия:

-учебно-воспитательный процесс ведётся с учётом индивидуального подхода к каждому школьнику, двигательные действия подбираются в зависимости от уровня развития ребенка, вида и тяжести заболевания. Продолжительность занятий, Интенсивность и количество повторений двигательных действий также определяются индивидуальными способностями занимающихся, а также по мере усвоения ими этих действий;

-на уроках физической культуры используются современные здоровьесберегающие технологии: занятия на тренажерах, дыхательные упражнения, антистрессовая пластическая гимнастика, элементы танцев, подвижные игры;

- усилена направленность учебно-воспитательного процесса, используется вариативная часть учебного плана;

- формируется мотивация к физическому совершенствованию, укреплению собственного здоровья через систему самостоятельных занятий по физической культуре с использованием специальной тетради-пособия;

-уделяется внимание саморефлексии при овладении навыками физического самосовершенствования, ведению индивидуального дневника

самоконтроля; ---школьники специальной медицинской группы обучаются здоровому образу жизни по индивидуальным программам;

-школьники могут выбрать физические упражнения по интересам, потребностям и мотивации (аэробика, игры), получить удовлетворение от занятий физической культурой, от улучшения физического развития и общего состояния;

-в режим дня школьников включены обязательные домашние упражнения;

-ведётся мониторинг педагогических, физиологических и социально-психологических показателей.

Ведущий принцип в работе учащимися специальной медицинской группы дифференцированный подход, дозирование нагрузок учётом индивидуальных особенностей.

Считаю, что должная эффективность занятий может быть полностью обеспечена при творческом использовании дидактических принципов:

- принцип всесторонности основывается физиологических положениях о взаимосвязи и взаимообусловленности функций физических качеств и предусматривает гармоническое развитие организма;

-принцип сознательности направлен воспитание занимающихся глубокого понимания роли и значения проводимых занятий укреплении их ослабленного здоровья, также повышение умственной работоспособности;

-принцип постепенности предусматривает последовательное, но неуклонное увеличение сложности упражнений, переход от менее к более трудным;

-принцип повторности основывается на физиологических данных о значении повторных воздействий для образования двигательного стереотипа навыка;

-принцип индивидуализации предусматривает использование средств физической культуры, соответствующих состоянию здоровья, возрастно-

половым, функционально-психологическим особенностям данного контингента школьников и доступных им.

Как видим, главным резервом здоровье-сберегающей деятельности был остается «Его величество» урок, котором сконцентрированы все проблемы современной школы, а разрешение зависит от профессионализма учителя.

Целенаправленная и систематическая работа по реализации идей здоровье-сбережения позволила достичь положительных результатов. Отмечается увеличение числа детей основной группы (2021г.-34%,2021г.— 40,5%), снижение количества учащихся с нарушением осанки (2022 г. — 41%,2022г. -31%). Прослеживается положительная динамика коррекции зрения.

Достигнутые результаты мотивируют на дальнейшую реализацию модели школы, содействующей укреплению, здоровья. Считаем, в работе по созданию в школе здоровье-сберегающей среды необходимо обеспечивать системность, систематичность, комплексность мероприятий, осуществлять деятельностный и программно-целевой подходы. Дети в таких школах будут себя чувствовать лучше и комфортней, а, значит, станут и более успешными.

Путь, по которому надо идти, обозначен Всемирной. организацией здравоохранения в девизе: «Инвестируя в здоровье, мы построим более безопасное будущее».

Литература:

М.Д. Рипа, В. К. Велитченко, С.С. Волкова. Занятия физической культурой со школьниками, отнесёнными к СМГ. М.: Издательство «Просвещение», 1988г.

Aliyeva Marta

candidate of philological Sciences

Eurasian Law Academy named after D. Kunaev

Nurbolat Kuanaly, senior teacher

Kazakh National Women's pedagogical University

PROJECT METHODOLOGY IN TEACHING ENGLISH TO THE STUDENTS

The concept of a project has already ceased to be associated only with architectural and construction activities, it is now widely used in economics, politics, and pedagogy.

S.I. Ozhegov gives the following definition of the project:

- 1) a developed plan for the construction, arrangement of something;
- 2) preliminary text of any document;
- 3) idea, plan [1].

The process of creating a project, i.e., prototype proposed or possible object, state, is design (from lat. projects, literally thrown forward). In engineering terms, in the design process, technical and economic calculations, graphs, explanatory notes, layouts are performed, descriptions are compiled. For an engineer, a project is a set of documentation and materials. A project is also defined as 1) a proposal, a scheme; 2) a task that requires significant or concerted efforts of students, as well as the subject of such a task [2].

Project work is understood as the organization of the very process of teaching foreign language communication, which is a research work (project) independently planned and implemented by students, which is organically included in the intellectual and emotional context of speech activity (discussion, dispute, conference, etc.) [3]. The project is considered by N.O. Dengina as a way to implement communicative needs, plan actions and their implementation in the proposed educational circumstances in a foreign language lesson [3].

According to D. Bury, project work is any activity that involves individual or group research for a certain period of time and ends with the completion of written work [4]. True, in practice, the result of the project work can be a role-playing game. I.A. Zimnyaya and T.E. Sakharova, defining the project, emphasize the independence and activity of students in it and point out the need to take into account their emotional sphere: a project is a work independently planned and implemented by students, in which verbal communication is woven into intellectual and emotional context of another activity [5]. I.I. Skvortsova presents the project as a special organization of communicative and cognitive activity of students in the classroom, primarily

characterized by their significant independence in planning and performing work, in which speech activity is woven into the context of other types of speech activity, and students have ample opportunities for expression own feelings, opinions and attitudes [6].

The same characteristics of project work, such as student independence, problematicity, integration of knowledge to solve a problem and pragmatism, are also indicated in another definition of the project method, as: 1) a way to “achieve a didactic goal through a detailed development of a problem (technology), which should end with a very real, tangible practical result, formalized in one way or another”; 2) a set of “educational and cognitive techniques that allow solving a particular problem as a result of independent actions of students with the obligatory presentation of these projects” [7]. We define project work as the organization of communicative and cognitive activity of students planning and solving professional problems in English based on interaction with each other and the teacher.

As mentioned earlier, the project method has become widespread in the education system in teaching various subjects, and teachers have been showing interest in this method for a long time in many countries of the world. Arising in the 20s of the centuries and based on the humanistic ideas of J. Dewey and V.Kh. Kilpatrick (USA), the method was further developed and disseminated in Great Britain (T. Hutchinson). Germany (G. Shtaydorf, R.E.Wike), in Russia (S.T.Shatsky). Recently, E.S. Zair-Bek, A. Krivosheev, V.E. Radinov, V. Ivanov, L. Gurye, O. Agapova, A. Ushakov and others also addressed the issues of pedagogical design. the practice of teaching foreign languages, as well as other subjects, can be explained by the combination of theoretical knowledge in it and their practical application to solve specific problems of the surrounding reality.

Using the project method in teaching: 1) contributes to the acquisition of communication skills and abilities by students, develops a sense of responsibility and collectivism in them, forms social competence (the ability to act independently in social situations); 2) contributes to the independent acquisition of knowledge and its use in solving new problems, thereby developing creativity and ingenuity, forming creative competence as an indicator of communicative knowledge of a foreign language; 3) helps to take into account different points of view on solving the problem; 4) develops the ability to use research methods: collect information, analyze it, put forward hypotheses, draw conclusions and conclusions; 5) helps to increase the motivation for learning; 6) changes the functional duties of the student and teacher, making the latter a consultant, assistant, participant [5;7].

The information project is aimed at searching for various sources of information, its processing and presentation. An example of such a project could be writing a report on the causes of an environmental disaster in some areas of Kazakhstan and speaking at a student scientific and practical conference. It is obvious that the projects will mainly be interdisciplinary, since this method helps students gain the necessary knowledge in their specialty and in the development of a foreign language. Project-based learning can be carried out within the framework of group and pair work and take from one to several lessons in time. Project structuring is an issue that most

scientists and researchers consider. The following stages are distinguished in the organization of the project: 1) choice of topic, type of project, number of participants; 2) putting forward problems for research (“brainstorming”); 3) distribution of tasks into groups and their discussion, 4) independent work of project participants; 5) discussion of the collected data; 6) protection of projects, opposition; 7) collective discussion, evaluation, conclusions [7].

I.I. Skvortsova defines 4 stages of work on the project: 1. Preparatory stage. Creating a favorable atmosphere and interest, determining the topic, skills, abilities and technology of work, determining the structure of the project. 2. Development of the project. Collection of information, analysis and preparation for the presentation. 3. Presentation of design work. 4. Summing up [6]. Work on the project involves the use of integrative skills, since students are involved in all types of speech activity. Obviously, when evaluating a project, language knowledge will not be the only criterion. Important points when considering the project level are the following: 1) the relevance and significance of the problem; 2) correctness of research methods; 3) the nature of communication between project participants; 4) depth of penetration into the problem and attraction of knowledge from other areas; 5) activity of each participant; 6) proof of decisions; 7) the ability to answer opponents' questions; 8) design aesthetics [7]. The requirements for the project method are traced in the definition of the method itself.

According to N.O. Dengina, the project approach should be based on the following principles: 1) the principle of collective activity; 2) the principle of independence; 3) the principle of creativity; 4) the principle of authenticity of educational materials [3]. An experimental study by N.O. Dengina showed that the implementation of these principles in teaching oral foreign speech makes it more effective. From our point of view, the main requirements for the project method in teaching professionally oriented foreign language communication to environmental students are problematic, interactivity, independence, creativity, authenticity, representativeness, structural clarity. The use of the project methodology in teaching ecologists is inextricably linked with the use of typical situations of professionally oriented communication.

Literature:

1. Ozhegov S.I. Dictionary of the Russian language. - M.: Russian language, 1986. - 797 p.
2. Collins English dictionary. Glasgow: Harper Collins Publishers, 1994. –1791 p.
3. Dengina N.O. Teaching oral foreign language based on the project approach of high school students (on the material of the English language): Abstract of the thesis. Diss. cand. Ped. Sciences. M., -1989 -176.
4. Byrne D. Teaching oral English. London: Longman. 1986. -140p.
5. Zimnyaya I.A., Sakharova T.E. Project methodology for teaching English// Foreign languages at school, 1991, No. 3, pp. 9-15.

6. Skvortsova I.I. Project technology for the development of foreign language monologue speech of students (general pedagogical aspect). Diss...cand. pedagogical sciences - Saratov, 2000. -176.

7. Polat E.S. Bukharkina M.Yu. Moiseeva M.V., Petrov A.E. New pedagogical and information technologies in the education system. Textbook for students of pedagogical universities and the system of advanced training of teaching staff. – M.: Ed. Center: "Academy", 2000. -272 p.

Beisenbayeva B.A., Zhumakanova L.T.

Buketov Karaganda University, Kazakhstan

ON THE EFFECTIVENESS OF PROJECT WORK IN ENGLISH CLASSROOMS

Certain aspects of a strong, well-rounded education will never change. For instance, strong communication and partnership between teachers and parents will always play a central role in student success. Best practices of instruction continue to evolve as educators learn more about cognition, student motivation, and the skills 21st century learners need to succeed.

Project-based learning is being investigated in a great number of studies on the global scale nowadays, and the application of this approach to teaching English as a foreign language in Kazakhstan is still popular. Project-based learning is a learning method which focuses on the students; the teachers act mainly as a facilitators and motivators. [Project-Based Learning](#) (PBL) is a student-centered pedagogy that is becoming an important part of the curriculum at Karaganda University. While that remains one approach to learning, PBL provides opportunities for increased student engagement and depth of understanding. With this kind of learning, students work on projects for an extended period of time. It might be a week, two weeks, or something they stick with over an entire semester. These projects are often collaborative efforts, and they give students a voice and choice to customize aspects of the project according to their interests. With PBL, the project is the training tool for learning; teaching, learning, research, formative assessment, feedback, and revision all take place during the project, not at the end. The advantages of project work are increased because students are actively engaged in information gathering, processing, and reporting over a period of time, and the outcome is increased content knowledge and language language acquisition. In addition, students experience increased motivation, engagement, and more positive attitude toward English. Although project –based

learning presents challenges for teachers and students, most project- work proponents assert that the advantages outweigh the disadvantages.

In this article we would like to explore the topic and to examine the characteristics of under-exploited project work, outline the features that increase the benefits of project work. In fact, PBL has several benefits in foreign language settings. D.L. Fried-Booth [1,10] states that the process leading to the end-product of project-work provides opportunities for students to develop their confidence and independence. The students demonstrate increased self-esteem, and positive attitudes toward learning. P. Skehan [2,140] argues that this process can help to enhance students' autonomy especially when they are actively engaged in project planning. Autonomous learning is promoted when the students become more responsible for their own learning. According to G.S. Levine [3,143] their language skills can be improved. The students engage in purposeful communication to complete authentic activities - tasks with real world relevance and utility; they thus have the opportunity to use language in a relatively natural context and participate in meaningful activities which require authentic language use. The authentic activities can provide the opportunity for students to examine the task from different perspectives, enhance collaboration and reflection, and allow competing solutions and diversity of outcome. F. Stoller and Sheppard [4,12] believe that project work can be more effective when teachers relax their control, when students regard the teacher as a guide, and when students provide feedback on the experience so that projects can be improved each year. But we consider, that finding the proper balance between teacher guidance and student autonomy enhances the advantages of project work in the language classroom. In addition, PBL can develop many helpful skills for the students. J.A. Coleman [5,15] discusses a benefit relating to students' increased social, cooperative skills, and group cohesiveness. Adopting PBL projects in the classroom also helps reinforce social relationships among team members. PBL enhances collaboration among learners, between learners and the teacher, as well as between learners and other community members as well.

L. Allen [6,145] presents the benefits of PBL pertaining to the development of

problem solving and higher order critical thinking skills. These skills are very important, since they are life-long, transferable skills to settings outside the classroom. Also, a PBL project is usually carried out in groups, thus learners get to develop their decision-making skills in groups as well as leadership qualities. Participation in PBL projects helps to maximize student decision-making and initiative as they would have to make many important decisions on their own throughout the project: from selecting from various options each team member has to the design, production, and presentation decisions. A high degree of planning and organization is a necessity for project-based learning. Thus to implement a PBL project, several key factors should be considered. First, curriculum issues should be taken in account. The goal is students learning core curriculum as they work on the project. The project is therefore required to have clearly stated goals and to support and demonstrate content learning both in process and product in order to successfully integrate the content learning. The objective which students follow should be supported by project activities, so that the final project could answer the standards defined in the curriculum. The second factor to be considered is time frame and materials to support deep understanding and engagement. A good project takes over a significant period of time. The time frame should be organized in a good way to provide each student adequate time for: equal opportunity to participate; interpretation of content, effective collaboration and project development; access to quality subject-matter resources and professional tools for simulation and specialization, time for design process, completion of complex tasks and assessment. Collaboration is another factor which needs considering. The students should be given opportunities to learn collaboration skills. Collaboration can be in different forms: students' partnership, team projects, cross-group or cross-university projects. The benefits of PBL can be increased when the teachers and students follow the ten-step process of implementing project work. The ten steps are summarized as follows: [4,13]

Step 1: Students and teacher agree on a theme for the project

At this step, the students and teacher reach a consensus on a project theme because projects range from structured, semi-structured, to unstructured in terms of the degree to

which the teacher defines the project; the teacher should identify ways in which students can develop some sense of ownership toward the project.

Step 2: Students and teacher determine the final outcome of the project

The students and teacher come to a decision about the final outcome of the project, e.g., bulletin board display, written report, debate, handbook, oral presentation, video or multimedia presentation. They also negotiate the most appropriate audience for their projects, e.g., groupmates, program director, a local business or faculty dean.

Step 3: Students and teacher structure the project

After the theme and final outcome of the project are determined, the students and teacher work out project details that guide students from the opening activity to the completion of the project. At this step, students consider their roles, responsibilities, and collaborative work groups. After negotiating a deadline for project completion, students reach a consensus on the timing for gathering, sharing, and compiling information, and then presenting their final project.

Step 4: Teacher prepares students for the demands of information gathering

At this stage the teacher prepares students for the language, skill, and strategy demands associated with information gathering. Keeping in mind the students' ability levels, the teacher prepares instructional activities for each of the information-gathering tasks. For example, if they will conduct interviews to gather information, the teacher may plan activities in which students have to form questions, ask follow-up questions, request clarification, and take notes. If they are expected to write business letters in English, the teacher might review the format and language of formal letters. If they intend to conduct an Internet search, the teacher may review search procedures, how to evaluate an official website, and introduce useful note-taking strategies.

Step 5: Students gather information

After practicing the skills, strategies, and language needed for gathering information, the students are ready to collect information using such methods as interviewing, questionnaire, letter writing, and library searches. Whenever possible,

the teacher provides relevant content resources to get students started on their information search.

Step 6: Teacher prepares students to compile and analyze data

At this step, the teacher should help the students master the language, skills, and strategies needed to compile, analyze, and synthesize the information that they have collected from different sources. The teacher makes the students work on their own doing such works as categorizing, making comparisons, tape interviews and library research.

Step 7: Students compile and analyze information

The students compile and analyze the gathered information. They work in groups, organize information and then discuss the value of the data that they have collected, keeping some and discarding others. They have to identify information that is critical for the completion of their projects.

Step 8: Teacher prepares students for the language demands of the final activity

As the teacher designed language-improvement activities in Steps 4 and 6 for the students' successful oral presentations, effective written revisions and editing, persuasive debates, in this stage they should focus on form at this point.

Step 9: Students present the final product

The students present the final outcome of their projects, as planned in Step 2.

Step 10: Students evaluate the project

The students reflect on the language mastered and the subject matter acquired during the project. They are also asked to make recommendations that can be used to enhance similar projects in the future. It is during this stage that teachers provide students with feedback on their language and content learning.

We can highlight the following benefits of the Project-based learning approach:

- Critical Thinking.
- Meaningful Collaboration. ...
- Deeper Engagement. ...
- Communication Development. ...

- Fosters Creativity. ...
- Perseverance. ...
- It's Fun!

Critical Thinking. Almost every school recognizes the need for teaching this fundamental skill, but project-based learning opens up unique learning opportunities for critical thinking. [5, 78]

Meaningful Collaboration. As students discover ways to work within a group, it instills so many of the interpersonal values and skills they need. Students learn to value the work and contributions of others, share responsibilities, and compromise. Critiques and revision are major components of gold-standard PBL, so feedback from peers and teachers is an integral part of our projects.

Deeper Engagement. This is one of the most beautiful by products of this approach. Students learn more because they want to learn more. They become the driving force for their own learning as they discover their voice matters and their learning has relevance and purpose.

Communication Development. A presentation to the class or group at the end of a project-based learning exercise is just one of the ways that students are offered the opportunity to practice and grow in their writing, public speaking, and effective communication. They also continually hone these skills at the micro and interpersonal levels throughout their projects.

Fosters Creativity. The difference in creative ideation and design is remarkable with project-based learning. In this approach, student agency is huge. We provide support and scaffolding, but students take charge of the project. The choices of what to use and how to present materials are left to the students.

Perseverance. Project-based learning is an opportunity for students to critique and revise their approach when they encounter obstacles. As they continue to actively explore a real-world problem, they acquire a deeper knowledge that requires further inquiry — they have to keep going.

It's Fun!. No one said a curriculum or learning needs to be boring, but that's what many traditional models can be for students. Project-based learning creates a personal connection between the students and the material that makes the learning process purposeful, relevant, and significantly more meaningful!

In conclusion, in this article we, the authors have presented various definitions of PBL and its benefits. We have also discussed the steps for implementing a PBL project. With these projects and the steps for implementing a PBL project, the teachers of English can motivate their students not only inside but also outside class, making full use of the benefits of PBL to help the students well prepare for future in terms of both English skills and social ones. We have come to the conclusion, that PBL should be widely applied at universities where students need to enhance necessary authentic knowledge and skills for their life and work.

References

1. D. L. Fried-Booth, *Project work* (2nd ed.), Oxford University Press, New York, 2002
2. P. Skehan, *A cognitive approach to language learning*. Oxford University Press, Oxford, 1998.
3. G. S. Levine, Global simulation: a student-centered, task-based format for intermediate foreign language courses. *Foreign Language Annals*, 37, 26-36, 2004.
4. F. Stoller, Establishing a theoretical foundation for project-based learning in second and foreign language contexts, In G. H. Beckett & P. C. Miller (Eds.), *Project-Based Second and Foreign Language education: past, present, and future* (pp. 19-40), Information Age Publishing, 2006.
5. J. A. Coleman, Project-based learning, transferable skills, information technology and video, *Language Learning Journal*, 5, 35-37, 1992
6. L. Allen, Implementing a culture portfolio project within a constructivist paradigm, *Foreign Language Annals*, 37, 232-239, 2004.

Омарова Гульнара Жолдасовна

PhD, аға оқытушы

Примбетова Патима Оралбаевна

«Бастауыш білім ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен»

мамандығының 3-курс студенті

Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗДІК ПАЙДАЛАНУ БІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі кезде білімді игеру үдерісінің ең басты мәселесі білім алушылардың белсенді әрекеттерін ұйымдастыру болып табылады. Белсенді әрекет арқылы шәкірттер білімді өздігінен меңгереді. Мұндағы негізгі қағида «не білу» емес, «не жасай білу». Сондықтан бүгінгі оқу үдерісінің мазмұнын оқушылардың өз бетінше ізденушілігі құрайды. Осыған сәйкес бастауыш білім берудің мемлекеттік стандартында көрсетілген негізгі міндеттердің қатарында оқушылардың ақпарат іздеу, талдау және түсіндіру дағдыларын жас мүмкіншіліктеріне қарай дамыту міндеті алынып отыр. Оқушылардың өзіндік ізденісіне, өз бетінше білім алуына мән берілген жаңа білім беру стандартының «Тіл мен әдебиет» білім беру саласында бастауыш мектептің 4-сыныбын бітіргенде «оқушы түрлі дерек көздерінен қалай ақпарат табуды біледі» [1]- деп, күтілетін оқыту нәтижелерінде атап көрсетеді. Сол себепті бастауыш мектептегі тіл сабақтарында оқушылардың әртүрлі анықтамалық-энциклопедиялық дереккөздермен жұмыс істеу білігін қалыптастыруымыз қажет. Мұндай дереккөздердің қатарынан түрлі сөздіктер ерекше орын алады.

Сөздіктерді пайдалану мүмкіндігі оқушыларға тіл туралы өз білімдерін толықтыруға, қарым-қатынаста лексикалық қиындықтарды еңсеруге мүмкіндік береді. Оқушының сөздікке жүгіну қажеттілігі мен оны пайдалану білігі бастауыш сатыдан қалыптасады және оқушының өздігінен білім алуының бастауы. Оқушының өзіндік білімін кеңейтуге деген алғашқы қадамы өз іс-

әрекетіне басшылық жасай білуінен байқалады. Оған мектеп табалдырығын аттаған сәттен бастап, оқушы ретінде өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыруға жағдай жасау арқылы қол жеткізуге болады. Ол мұғалім тарапынан жоғары біліктілікті талап етеді. Сондықтан бастауыш білімнің мемлекеттік стандарт талаптарында көрсетілгендей, түрлі дерек көздерімен жұмыс істей алатын, өз бетінше ақпараттарды тауып, пайдалана алатын тұлға қалыптастыру бүгінгі күнгі өзекті мәселе ретінде арнайы зерттеуді қажет етіп отыр.

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының ақпарат табатын дереккөзі ретіндесөздіктер қарастырылып, оларды пайдалану біліктілігі талқыланатын болады. Сөздік – сөздердің мағынасы, қолданылуы, жасалуы, басқа тілге аудармасы туралы мәлімет беретін және белгілі бір ұстанымға сәйкес орналасқан сөздер жиынтығынан (морфемалар, сөз тіркестері, идиомалар және т.б.) тұратын анықтамалық кітап. Сөздіктер шартты түрде энциклопедиялық және лингвистикалық болып бөлінеді. Энциклопедиялық сөздікте белгілі бір салаға қатысты ұғым, дерек, зат, құбылыстар сипатталса, лингвистикалық сөздіктер әліпбилік тәртіппен белгілі бір тілдің лексикасы және фразеологиясын түсіндіруді мақсат тұтады[2].

Сөздіктермен жұмыс істеу білігін қалыптастыру мәселесін қарастыру біліктілік ұғымының мәнін ашуды талап етеді.

Психологиялық-дидактикалық әдебиеттерде қарастырылып отырған ұғымның түрлі түсіндірмелері келтірілген. Кейбір ғалымдар білікті адамның тиісті жағдайдағы іс-қимыл жасауға қабілеттілігі ретінде де түсіндіреді (Е.М.Бойко, М.А.Данилов, Б.П.Есипов және басқалар).

Басқа ғалымдардың (Д.Н.Богоявленский, Н.А.Менчинская, Е.Н.Кабанова-Меллер, В.В.Давыдов, В.А.Крутецкий, Л.А.Карпенко және басқалар) айтуынша, білік «кез-келген білімге негізделген және осы білімдерді белгілі бір міндеттер тобын шешуде сәйкесінше дұрыс пайдалану, бірақ әлі де дағды деңгейіне жетпей-ақ, осы білімнің дұрыс пайдаланылуына сәйкес келетін жаңа әрекет ету әдісін меңгерудің аралық кезеңі» ретінде анықталады [3].

Үшінші бір топ (М.Н.Скаткин, Г.И.Шукина, И.Я. Лернер, Н.Ф.Талызина)білікті арнайы қасиеттері бар әрекет немесе іс-әрекеттер жүйесі ретінде түсіндіреді [3,176].

Отандық дидакт ғалымдар (Т.С.Сабыров, Р.М.Қоянбаев, А.С.Әмірова және т.б.) білікті білім негізінде оқушының белгілі әрекетті орындай алу бейімділігі ретінде қарастырады[4].

Қарастырылып отырған түсіндірмелерге жасалған талдау барлық ғалымдардың білік пен білім арасындағы ажырамас байланыстарды мойындайтынын көрсетеді: білім – білік қалыптасуының негізі; білікті игеру білімді пайдаланудың ұтымды тәсілдерін меңгеруді білдіреді.Олай болса, сөздіктермен жұмыс істеу білігінің негізін нақты білім мен белгілі бір біліктеркұрайды.

Сонымен, оқушыда сөздіктерді өзбетінше пайдалана алатын білік қалыптасуы үшін, алдымен олардың сөздіктер, олардың түрлері мен қажеттілігі, құрылымы, ақпараттың берілу ерекшелігі туралы білімі болуы шарт. Сөздіктердің әртүрлілігін бағдарлай отырып, қажеттісін анықтау, одан керек ақпаратты табу, лингвистикалық ақпараттардың берілу жолдары мен құралдарының лексикографиялық басылымдардағы ерекшеліктерін қабылдай білу сияқты жекелеген біліктер кешені оқушылардың сөздіктермен жұмыс істеу білігін құрайды.Н. П. Пикалованың еңбектерінде «сөздіктерді қолдану білігі» мен «лексикографиялық құзыреттілік» терминдерін синоним ретінде қолданып, лексикографиялық құзыреттілікті оқушылардың тілдік құзыреттілігінің бір құрамдас бөлігі ретінде қарастырады. Алайда, «құзыреттілік» белгілі бір әрекет түрін іске асыру үшін қажет білім, білік, дағдымен шектелмейді, сонымен қатар оған сәйкесінше нақты затқа және олармен әрекетке қарым-қатынасты сипаттайтын тәжірибе мен тұлғалық қасиеттер кіреді[5].

Лексикографиялық дереккөздермен жұмыс бастауыш сынып оқушыларының сөздік қорын байытудың бір тәсілі ретінде ғана әдіскер ғалымдардың (С.Рахметова, Г.Уайсова, Ә.Жұмабаева, М.Ермекбаев, Г.Садуақас

және т.б.) еңбектерінен көрініс тапқан еді. Сол сияқты, бастауыш мектептегі оқу үдерісін ұйымдастыруға арналған еңбектерде де сөздіктерді білім көзі ретінде пайдаланудың дидактикалық және әдістемелік аспектілері өз деңгейінде көрінбейді.

Біздің зерттеуімізде лексикографиялық дереккөздер адамның интеллектуалды мәдениетін қалыптастыратын жалпы пәндік білікті қалыптастыру құралы ретінде сипатталады.

Бізді қоршаған ортадағы әрбір заттың, әрекеттің және белгінің атауы бар және бұл атаудың түсіндірмесі лексикографиялық дереккөздерде берілген. Олармен танысу тілдік құзыреттілікті меңгерудің бірінші және ең маңызды шарты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты.- Астана, 2014.
2. Иісова Э.Ә. Идеографиялық оқу сөздігінің тілдік жүйені меңгертудегі орны. фил. ғыл. кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2009.
3. Воровщиков С.Г. Общеучебные умения как деятельностный компонент содержания учебно-познавательной компетенции [Электронный ресурс]/ С.Г.Воровщиков// "Эйдос": интернет-журнал. – 2007.30 сентября. <http://www.eidos.ru/journal>
4. Амирова А.С. Дидактика . Оқу құралы. – Алматы, 2017. -266 б.
5. Пикалова Н.П. Формирование лексикографической компетенции младших школьников // Развивающее языковое образование в современной начальной школе: пособие для студ. факультетов нач. образования и учителей нач. классов / Под науч. ред. Т.Г.Рамзаевой. – СПб.: Специальная Литература, 2009. – С. 204-218.

PSYCHOLOGIE A SOCIOLOGIE

Obecná psychologie

Karmanova Zh.A., Alimgasinova G.T.

Karaganda State University Academician E.A. Buketova, Kazakhstan

A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kazakhstan

THE SPECIFICS OF WORKING WITH ADOLESCENTS WITH AN INCREASED LEVEL OF ANXIETY

Abstract: The article describes the phenomenon of anxiety, possible causes and specifics of its manifestation in adolescence, defines the algorithm and stages of work with adolescents with increased anxiety.

There are quite often different definitions of anxiety in the psychological literature, but most researchers believe that it is advisable to consider the concept of anxiety in a differentiated way, that is, as a personal characteristic and a situational phenomenon.

Situational anxiety tends to both increase and decrease depending on the situation and the situation in which the individual is. Personal anxiety manifests itself as a stable property of the subject, during which the degree of anxiety of the individual in various situations is established. At the moment, anxiety is a common phenomenon regardless of the age category of the individual. Many factors have influenced this trend, this includes multitasking during which a person constantly experiences discomfort, and it is also impossible to miss such an important phenomenon as a high pace of life.

These difficulties simply cannot be ignored by teenagers. Starting from admission to a general education institution, a child already needs to have a certain amount of knowledge corresponding to the level of knowledge of his peers, the basic necessary skills are usually measured – reading, counting and writing. As a consequence of the fact that not all children can withstand a tremendous load, the likelihood of developing anxiety increases.

Adolescence is characterized by maximum vulnerability to the development of anxiety, since in addition to learning, the child may have other difficulties such as:

1. Hormonal, physiological restructuring of the body. This is stress for all organs and systems, including the nervous system. For example, receptors sensitive to the action of sex hormones appear for the first time in the brains of boys and girls. As a result, completely new emotions and sensations arise that were previously absent.

2. Adolescence is a gradual acquisition of independence and the need to make decisions independently, to make choices. For yesterday's child, this is a real test. Usually, the broader and more responsible the life choice is, the more this situation predisposes to an increase in the level of anxiety.

3. Changes are also taking place in the team. Teenagers tend to have a negative attitude towards "white crows", aggression and harsh assessments often take place in their relationships.

4. Adolescent idealism is an aspiration that causes a very high level of needs and claims of boys and girls. But in real life, things often turn out to be completely different. And this also predisposes to adolescent anxiety.

In connection with the above-mentioned features of the psychological state of children of different ages, adolescents and young men in modern society, the question of the possibility of psychological assistance, correction of anxiety levels is particularly acute.

The study of this issue at various times was carried out by J.Locke, M.Montessori, V.N.Astapov, F.B.Berezin, L.I.Bozhovich, V.T.Dubrovina, T.A.Vlasova, L.S.Vygotsky, B.C.Mukhina, K.Rogers, etc. The specifics of psychological work with people of different ages have their own, since each age stage is characterized by a different social situation of development from the previous ones, leading activities, psychological neoplasms. High anxiety can complicate human development, leaving its mark and not allowing to solve the problems of age. The task of a teacher-psychologist is to reduce situational anxiety at the initial stages of work so that the child feels safe and comfortable.

An anxious child becomes socially maladapted and therefore he goes into his inner world. He becomes a chameleon according to the principle: "I am like everyone else" [1, p.109]. He can also become aggressive, because aggressiveness reduces anxiety. In behavior, this is manifested by increased rudeness, roughness, etc. With increased anxiety, a person has a feeling of the inevitability of an impending catastrophe, the impossibility of avoiding danger. The highest level of anxiety is anxiety—fearful excitement, which is expressed in the need for motor discharge, a panicked search for a way out and waiting for help.

Individual work with anxious children has the most general algorithm, which is filled with situational content that is important for this child.

The content of work with teenagers is aimed at forming communication, correcting self-esteem, overcoming internal conflicts. In parallel with this, there is a direction to eliminate the causes of anxiety, the development of the ability to cope with increased anxiety.

For the formation of behavior, the development of the ability to set goals is important, and this, in turn, requires the development of reflection. The direction of the work of a teacher-psychologist with anxious children is to teach teenagers not only to listen, but also to hear, not only to look, but also to see.

There are several stages aimed at psychological assistance to adolescents with a high level of anxiety:

- Consulting parents and providing them with recommendations designed specifically for their case.
- Diagnosis of a teenager.
- Basic work with a teenager. This includes specially selected exercises for the actualization of anxiety, its discharge (destruction and transformation), the development of new behavioral strategies.
- Consolidation of results. The work is based on increasing self-esteem and his confidence in himself and his abilities.
- If necessary, after individual correction, inclusion in the training group for the development of communication skills and confident behavior is proposed.

- Final consultation with parents, development of strategies of behavior and communication with a teenager for the future [2, p.78].

Correction of a high level of anxiety can take quite a long time due to the fact that this is a personality trait and deep psychological work is needed to change it. In general, such work is carried out in three main directions (regardless of the age of the person): increasing the level of self-esteem, the formation and development of skills to manage their condition in particularly exciting situations, the removal of muscle tension. Self-esteem enhancement consists of the development and formation of its individual components. A cognitive component that consists of a person's ideas about himself, from what he has learned about himself, including from other people. For the formation of this component, exercises aimed at obtaining compliments, constructive criticism, description of external and internal qualities, etc. are usually the most effective. The emotional component of self-esteem reflects a person's attitude to his personality traits, behavior, appearance and inner world. For the development of this component, various exercises with the compilation of one's verbal portrait, drawing oneself, describing one's positive and negative qualities, etc. are more suitable [3, p. 186].

Depending on the age, these exercises have their own specifics: for teenagers - group work within the framework of various communicative trainings or individual work; for young people, group work with elements of rational therapy will be preferable. It is worth noting that art therapy is suitable for any age, it allows you to carefully bypass resistance. Another important area of work is the removal of muscle tension, since the emotional state to a large extent affects both the physical condition and well-being, and vice versa - physical, bodily relaxation contributes to the normalization of the psychological state, including the reduction of anxiety. An important element here is body-oriented therapy in various variations. Relaxation exercises, deep, rhythmic breathing techniques in combination with music therapy and aromatherapy (in the absence of contraindications) will be useful for any age.

The formation and development of skills for managing one's condition in particularly exciting situations is primarily associated with their identification and

differentiation. This can be done by means of compiling various scales and lists of gradation of alarming situations. For adolescence, exercises with elements of systematic desensitization will be relevant, which allow gradually reducing a person's sensitivity to objects, events or people that cause anxiety and fears [4, p.156].

Thus, at each age there is its own specificity not only of manifestations of anxiety, but also of its psychological correction. Psychological assistance aimed at reducing anxiety should take into account the age characteristics of a person: the leading activity, the social situation of development and the tasks of age.

For adolescents with an increased level of anxiety, targeted correctional work is required, which involves the development of reflection, that is, self-knowledge of internal mental acts and states, as well as the formation of a stable positive self-esteem. The task that an anxious teenager of school age must solve is to find for himself an "island of security" and strengthen it.

Literature:

1. Астапов В.М. Тревога и тревожность. - М.: ПЕР СЭ, 2008. - 240 с.
2. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Воронеж: НПО «МОДЭК», 2000. - 304 с.
3. Аракелов Н.Е. Тревожность: методы ее диагностики и коррекции // Вестник МУ, Сер.14. Психология. - 2001. – С.18-19.
4. Левитов Н.Д. Психическое состояние беспокойства, тревоги // Тревога и тревожность: Хрестоматия. - М.: Пэр Сэ, 2008. - С. 75-84.

CONTENTS

EKONOMICKÉ VĚDY

Makroekonomie

Bashpanov O.R., Alibayeva Zh.S FEATURES OF «INDUSTRY 4.0» AND ITS PLACE IN THE SOCIOLOGICAL THEORIES OF MODERN SOCIETY 3

Zahraniční ekonomické aktivity

Залесский Б.Л. ЧТОБЫ ДОСТИГНУТЬ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ..... 11

Finanční vztahy

Пурисова А.В., Кузбаева Г.Х. СРАВНЕНИЕ СИСТЕМЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ НЕКОТОРЫХ СТРАН УЧАСТНИЦ ЕАЭС: РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН, РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ..... 15

Маслей М.М. ОСОБЛИВОСТІ РОЗПОДІЛУ МІСЬКОГО БЮДЖЕТУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ..... 18

Marketing a management

Демеуова Г.Б. ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ 23

Боричев Д.О., Ткаченко А.О., Бумар Т.С СУТНІСТЬ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ..... 28

Účetnictví a audit

Тұрсынханова М.С., Құтжан І.Д. КРЕДИТНЫЙ РЕЙТИНГ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ КРЕДИТНЫМ РИСКОМ 30

PHILOSOPHY

Filosofie kultury

Матаева Б.У., Лесбек Б.М. МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В ВЫРАЖЕНИИ ЭМОЦИЙ..... 37

HISTORIE

Obecná historie

Елесбаева Ә.Н. ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЕҢБЕК АРМИЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР 41

Елесбаева Ә.Н. ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЕҢБЕК АРМИЯСЫНА ҚАТЫСУЫ 49

Түсүпбек Ж. ТАНЗИМАТ САЯСАТЫНЫҢ ОСМАН ИМПЕРИЯСЫН КҮШЕЙТУГЕ ӘСЕРІ.....	57
--	----

PEDAGOGICKÉ VĚDY

Problémy tréninku

Голубев В.Г., Садырбаева А.С., Байботаева С.Е., Туребекова А.М., Калменов М.У. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ШКОЛЫ ПО НАПРАВЛЕНИЮ «ПРОЦЕССЫ И АППАРАТЫ ХИМИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ» В КАЗАХСТАНЕ	61
Джусупова А.М. СЫЗУ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ФОРМАЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ	67
Заурбекова А.М., Шынтас Г. ОТБАСЫЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТА АТА-АНАНЫҢ БАЛАҒА ЫҚПАЛЫН АРТТЫРУ ТӘРБИЕСІ.....	69

Moderní metody výuky

Андреянова С.Я.,Добаров Н.К. ОРГАНИЗАЦИЯ ЗАНЯТИЙ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ, ВОСПИТАНИЮ ШКОЛЬНИКОВ, ОТНЕСЁННЫХ К СПЕЦИАЛЬНОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ГРУППЕ.....	73
Алиева М., Нурболат К. PROJECT METHODOLOGY IN TEACHING ENGLISH TO THE STUDENTS.....	78
Weisenbayeva В.А., Zhumakanova L.T. ON THE EFFECTIVENESS OF PROJECT WORK IN ENGLISH CLASSROOMS.....	82
Омарова Г.Ж. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗДІК ПАЙДАЛАНУ БІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	89

PSYCHOLOGIE A SOCIOLOGIE

Obecná psychologie

Karmanova Zh.A., Alimgasinova G.T. THE SPECIFICS OF WORKING WITH ADOLESCENTS WITH AN INCREASED LEVEL OF ANXIETY	93
CONTENTS.....	98

295973
296023
295500
295981
295588
295979
296022
295809
295271
295273
295920
295811
295959
296013
295697
295869
295964
296025
296085